

Miłosz SOSNOWSKI
Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Nowe świadectwa rękopiśmienne *Żywota drugiego św. Wojciecha* w benedyktyńskim klasztorze w Rajhradzie na Morawach*

Zarys treści: Artykuł wprowadza do dyskusji nad tradycją rękopiśmienną żywota *Nascitur* autorstwa Brunona z Kwerfurtu (BHL 38–39) dwa nowe świadectwa. Obydwa są skróconymi wersjami żywota, powstałymi w benedyktyńskim opactwie Rajhrad na Morawach dla celów liturgicznych. Starsze z nich, brewiarz z 1342 r., posiada dodatkowo historyzujący inicjał (*N*)*ascitur*, będący najstarszym znanym przedstawieniem św. Wojciecha w typie kefalofora. Młodsze świadectwo, antyfonarz z 1613 r., okazuje się skrótem tekstu z niewiele wcześniejszego druku Fransa Verhaera, czyli niewprowadzonej dotąd do dyskusji nad *Adalbertiami* skróconej i zmodyfikowanej wersji Wawrzyńca Suriusza.

Abstract: The article introduces to the discussion on the handwritten tradition of Saint Bruno of Querfurt's *Nascitur* (BHL 38–39) two new texts. Both are abridged version of Bruno's life written in the Benedictine Abbey Rajhrad in Moravia for liturgical purposes. The oldest of the two, a breviary of 1342, had a historicising initial (*N*)*ascitur*, being the oldest known cephalophoric representation of Saint Adalbert. The younger of the evidence, an antiphonary of 1613, turns out to be an abridged version of the text printed a little earlier by Frans Verhaer, that is a modified and shortened version of Laurentius Surius.

Słowa kluczowe: Brunon z Kwerfurtu, św. Wojciech, Rajhrad (opactwo na Morawach), krytyka tekstu

Keywords: Bruno of Querfurt, Adalbert of Prague, Rajhrad (Moravian abbey), textual criticism

W trakcie pracy nad edycją *Vita altera s. Adalberti* (Bibliotheca hagiographica latina [dalej: BHL], nr 38–39) Jadwiga Karwasińska dysponowała mikrofilmami siedmiu rękopisów, w tym sześciu dla tzw. redakcji krótszej (red. *brevior*) tekstu¹. Relatywnie lepiej reprezentowana w tradycji rękopiśmiennej krótsza redakcja podzielona została przez wydawczynię – zgodnie z pochodzeniem świadectw oraz brzmieniem odmianek – na wersję bawarską (2 rękopisy) oraz czeską (4 rękopisy)². Dwa spośród tych ostatnich przechowywane były w tym czasie w powołanej w 1958 r. Państwowej Bibliotece Naukowej (Státní vědecká knihovna) w Brnie, dziś noszącej nazwę Morawskiej Biblioteki Prowincjonalnej

---

* Tekst niniejszy powstał w ramach stażu podoktorskiego Narodowego Centrum Nauki FUGA 2013/08/S/HS3/00188. Autopsja kodeksów w czerwcu 2015 r. Za wszelką okazaną pomoc dziękuję pracownikom Morawskiej Biblioteki Prowincjonalnej w Brnie oraz biblioteki opactwa w Rajhradzie. Tym ostatnim należy się również wdzięczność za zgodę na publikację iluminowanej karty rkp. R 394.

¹ *S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita altera auctore Brunone Querfurtensi*, wyd. J. Karwasińska, w: MPH s.n., t. 4, cz. 2, Warszawa 1969.

² J. Karwasińska, *Wstęp*, w: tamże, s. IX–XII.

(Moravská zemská knihovna)³. Jeden z rękopisów spożytkowanych przez J. Karwasińską pochodzi z klasztoru Augustianów w tym mieście (Karwasińska=*Br*), drugi zaś, przekaz fragmentaryczny, stanowił pierwiej własność benedyktynów z pobliskiego Rajhradu (K=*Rh*). W trakcie kwerendy będącej częścią prac przygotowawczych do nowej edycji krytycznej dzieł wszystkich Brunona z Kwerfurtu udało mi się odnaleźć w drukowanym katalogu rękopisów rajhradzkich, a następnie przebadać w drodze autopcji dwa dodatkowe nowe rękopisy, zawierające fragmentaryczne przekazy *Vita altera*. Jeden z nich to przekaz redakcji krótszej (sygn. R 394, dalej: *Rh2*), drugi zaś dłuższej (R 30, dalej: *Rh3*). Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie obydwu znalezisk oraz próba wskazania ich miejsca w tradycji rękopiśmiennej tekstu. Szeregu sprostowań i nowych spostrzeżeń w stosunku do informacji zawartych w wydaniu J. Karwasińskiej wymaga także rajhradzki lekcjonarz R 376 (K=*Rh*). Postawione zostanie również pod znakiem zapytania jego jednoznaczne zakwalifikowanie do wersji czeskiej redakcji krótszej żywota. Osobna uwaga poświęcona zostanie temu, że przez wzgląd na wykorzystanie liturgiczne żywota *Nascitur* krąg czeski (morawski) stanowi unikat⁴.

Klasztor w Rajhradzie i jego zbiory

Początki klasztoru w Rajhradzie, najstarszego na Morawach, są niejasne⁵. Jest to spowodowane nie tylko brakiem dokumentów fundacyjnych, ale też odmiennie opisaną jego genezą w dwóch XIII-wiecznych tzw. fałszerstwach brzewnowskich⁶. Wspomnijmy tylko, że ostatnio podważa się zwłaszcza istnienie tam klasztoru słowiańskiego czy nawet bazylińskiego przed powstaniem konwentu łacińskiego⁷. Kwestionowana jest też wczesna zależność Rajhradu od klasztoru w Brzewnowie. Zwierzchnictwo to (trwające do 1813 r.) miałyby być raczej wynikiem długotrwałych sporów Brzewnowa z biskupstwem ołomunieckim, a wspomniane fałszerstwa byłyby wówczas nie źródłem wiarygodnych informacji, a narzędziem w procesie uzależniania Rajhradu oraz pozostałością po tych zabiegach⁸. Co więcej, nie jest pewne, czy od początku (lata 40. XI w.) możemy mówić w Rajhradzie o założeniu klasztoru – zwłaszcza

³ Skomplikowane dzieje obecnej Morawskiej Biblioteki Prowincjonalnej oraz jej zbiorów zob. J. Kubiček, *Moravská zemská knihovna v Brně 1808–2008. Knihovní sbírky*, Brno 2008.

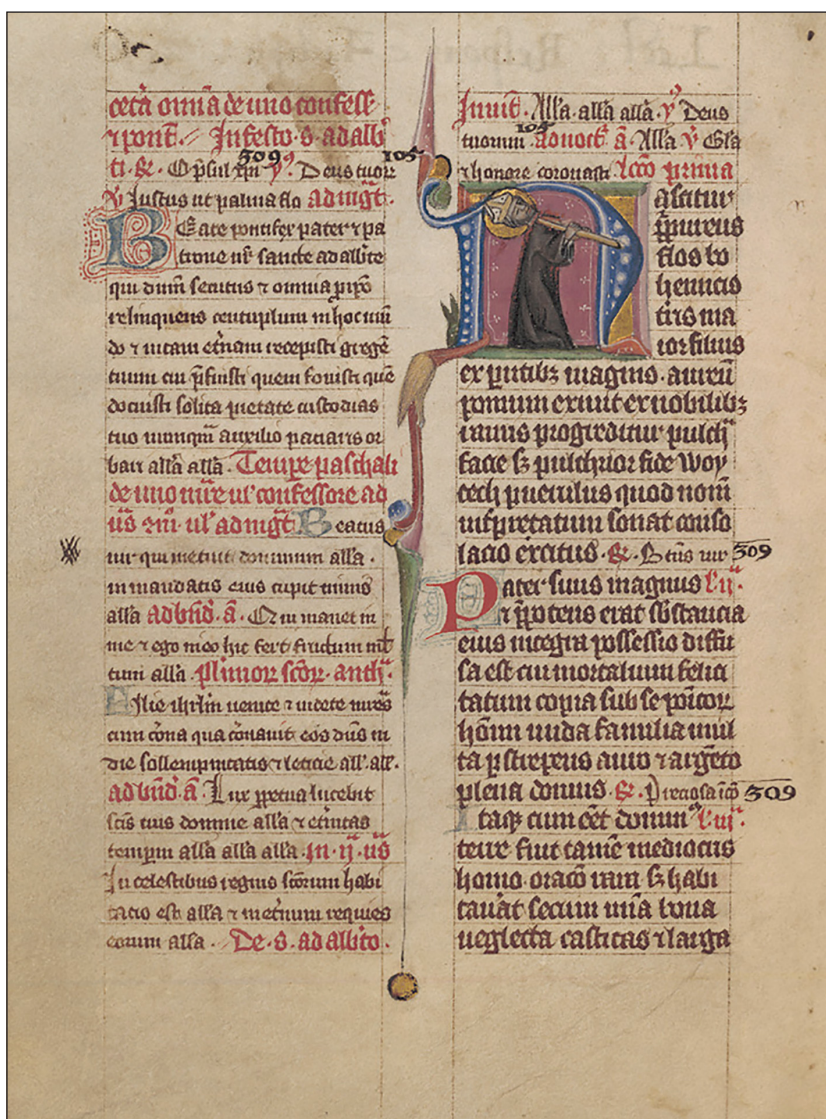
⁴ Wśród legend brewiarzowych na terenach polskich dominują utwory nowe, a w tych, które oparte są na najstarszych żywotach, spotykamy jedynie przejątki z *Est locus*; zob. na próbie 50 brewiarzy i 80 tekstów W. Danielski, *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych*, Lublin 1997, s. 235–269; tenże, *Legends o św. Wojciechu w brewiarzach polskich XIV–XVI w.*, „Acta Mediaevalia”, 1, 1973, s. 25–64.

⁵ Najnowsza literatura, przedstawiająca również dawniejsze poglądy to: L. Jan, *Počátky benediktinů na Moravě a rajhradský klášter*, w: *Vě stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, red. L. Jan, P. Obšusta, *Disputationes Moraviae*, t. 3, Brno 2002, s. 19–27; J. Šrámek, *Rajhradský klášter jako enigma moravských středověkých dějin? Cesta Rajhradu k proboštvství v horizontu 11.–14. století*, „Vlastivědný věstník moravský”, 1, 2014, s. 43–60. Krótko: D. Foltýn, *Rajhrad*, w: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 632–641. Klasyczne opracowanie historii klasztoru to: B. Dudík, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Raygern im Markgraftum Mähren: mit steter Rücksicht auf die Landesgeschichte, nach Urkunden und Handschriften*, t. 1: *Von der Gründung des Stiftes bis zum Ende der Hussitenstürme (1048–1449)*, wyd. 2, Wien 1868 (wyd. 1, Brünn 1849).

⁶ F. Gustav, *O dvou nejstarších listinách kláštera rajhradského*, w: *Sborník prací historických. K šedesátým narozeninám dvor. rady prof. Dra. Jaroslava Golla vydali jeho žáci*, red. J. Bidlo, F. Gustav, K. Krofta, Praha 1906, s. 72 n. Obydwa dokumenty wydane jako *acta spuria* w *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, t. 1: *Inde ab a. DCCCX. usque ad a. MCXCVII*, wyd. G. Friedrich, Pragae 1904–1908, nr 379, 381, s. 352 n., 356 n. W pierwszym z nich, datowanym na 1045 r., mowa jest, przy omawianiu nadań Brzetysława dla fundowanego brzewnowskiego kościoła św. Wojciecha, o opuszczeniu kościoła pod wezwaniem świętych Piotra i Pawła w (również opuszczonym) Rajhradzie oraz o zbudowaniu w związku z tym przez księcia Brzetysława I „jakiejś celki” pod wezwaniem tych świętych. Drugi, rzekomo z 1048 r., zawiera informację o przekazaniu *in perpetuum* przez Brzetysława kościoła Piotra i Pawła klasztorowi w Brzewnowie.

⁷ J. Šrámek, *Rajhradský klášter*, s. 43–44. Przechowywane w Rajhradzie tzw. *Martyrologium Adonis*, z marginalnymi glosami słowiańskimi, uznawane w dawniejszej literaturze za dowód istnienia tam wcześniej wspólnoty cyrylo-metodiańskiej, uważane jest obecnie za świadectwo późniejszych kontaktów między Brzewnowem a słowiańską Sazawą; zob. I. Hlaváček, *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*, Praha 2005, s. 76 n.

⁸ L. Jan, *Počátky benediktinů*, s. 25–27, J. Šrámek, *Rajhradský klášter*, s. 48–55.

1. Iluminowany inicjał figuralny (*Nascitur*, najstarsze znane przedstawienie kefaloforii św. Wojciecha (ok. 1342); Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, sygn. R 394, f. 307v.

cza w tradycyjnym ujęciu jako filii Brzewnowa w czasach opata Meinharda – czy raczej o ufundowaniu kapituły kolegiackiej, która przekazana została wtórnice benedyktynom⁹. Pierwsza pewna informacja o istnieniu w tym miejscu klasztoru („quodam cenobium, quod Rayhrad vocatur”) pojawia się dopiero pod 1136 r. u tzw. Kanonika Wyszehradzkiego, jednego z XII-wiecznych kontynuatorów kroniki Kosmasa¹⁰.

Tak dawna historia klasztoru interesuje nas tutaj przez wzgląd na hipotetyczne drogi i czas wędrówki tekstu obydwu redakcji żywota *Nascitur* do Rajhradu. J. Karwasińska¹¹, za Vladislavem Dokoupilem¹²,

⁹ L. Jan, *Počátky benediktinů*, s. 25–26; J. Šrámek, *Rajhradský klášter*, s. 45; D. Foltýn, *Rajhrad*, s. 634.

¹⁰ J. Šrámek, *Rajhradský klášter*, s. 48; zob. *Kanovník vyšehradský*, w: *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, wyd. J. Emler, Praha 1874–1875, s. 223–224. O tzw. Kanoniku Wyszehradzkim zob. J. Nechutová, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, s. 73–74.

¹¹ J. Karwasińska, *Wstęp*, s. X.

¹² *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, oprac. V. Dokoupil, *Soupis rukopisných Fondů Universitní knihovny v Brně*, t. 4, Praha 1966, s. 172.

domyślała się, że lekcjonarz *Rh* przybyć mógł do klasztoru jako gotowy z Brzewnowa¹³ lub Broumowa. Między klasztorami tymi krążyły oczywiście księgi, czego dowody znajdujemy w materiale rękopiśmiennym¹⁴. Odpowiedź na pytanie o sposób przedostania się odpisu żywota *Nascitur* do Rajhradu komplikuje zresztą nie tylko niepewna historia naszego opactwa, ale do pewnego stopnia także samego Brzewnowa. Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy brzewnowskie opactwo rzeczywiście założył św. Wojciech (autentyczność źródeł dyplomatycznych budzi wątpliwości¹⁵, w narracyjnych zaś, w tym hagiograficznych, brak o tym wzmianki), czy powstało ono dopiero w latach 40. XI w., czyli już po translacji relikwii świętego do Czech¹⁶.

Nie zmienia to oczywiście faktu, że można przyjąć istnienie podległości Rajhradu od Brzewnowa już w okresie wcześniejszym niż powstanie omawianych tu trzech odpisów żywota *Nascitur*. Jednocześnie jednak nie ma powodu, dla którego powinniśmy się ograniczać, snując hipotezy na temat źródeł kopii rajhradzkich, tylko do dwóch wymienionych klasztorów. Opactwo rajhradzkie leżało blisko południowoniemieckich centrów monastycznych, a widoczne jedynie w selekcji materiału stosunkowo delikatne tendencje bohemizacyjne (o których dalej) mogą być efektem doboru z materiału pełnego (tj. integralnych *vitae*) dokonanego dopiero w morawskim opactwie. Jest to mniej prawdopodobne niż przyjęcie gotowego lekcjonarza-homiliarza (*Rh*) i brewiarza (*Rh2*) do zbiorów – na co wskazuje zwłaszcza zawartość tych kolekcji jako całości¹⁷ – ale trudno taką ewentualność wykluczyć. Omawiane rękopisy nie mają zapisek własnościowych sprzed włączenia ich w zbiory klasztoru w Rajhradzie.

Na temat wczesnej historii biblioteki klasztornej, a także, w mniejszym zakresie, miejscowego skryptorium wnioskuje się przede wszystkim pośrednio, na podstawie analizy zachowanych zbiorów z jednej strony¹⁸, z drugiej zaś uwzględniając wpływ na stan zachowania zbiorów wielu wydarzeń z historii Moraw oraz samego klasztoru, takich jak XIII-wieczne najazdy tatarskie i węgiersko-kumańskie, potem zaś habsburskie za Rudolfa I, ale też późniejsze szwedzkie, pruskie i francuskie, aż po

¹³ Fragment inwentarza brzewnowskiego datowany na lata 1390–1394 zawiera kilka zbiorów hagiograficznych, w tym jeden identyfikujący wprost zawartość jako „quaternus continens historias sancte Katherine, Ludmile et sancti Adalberti”; J. Emler, *Zlomek inventáře kláštera břevnovského z let 1390–1394*, „Věstník Královské české společnosti nauk”, 1888 [1889], nr 9, s. 283. W żadnym z omawianych tu kodeksów z Rajhradu nie znajdujemy jednocześnie żywotów świętych Katarzyny, Ludmiły i Wojciecha.

¹⁴ Zob. *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 11, 22, 24 (antyfonarz brzewnowski z 1313 r., sygn. R 17; f. 300r; graduál z 1313 r., sygn. R 19, f. 272r).

¹⁵ Rzekomy przywilej Jana XV z 993 r., zachowany w potwierdzeniu Przemysła Ottokara I z 1224 r., już dawniej podejrzewany był o to, że zawiera szereg interpolacji; G. Friedrich, *O privilegii papeže Jana XV. daném r. 993 klášteru Břevnovskému*, „Český časopis historický”, 11, 1905, s. 12–21. Szereg niezgodności formalnych, pozwalających powątpiewać w autentyczność dokumentu, dostrzegł ostatnio J. Žemlička, *K hodnověrnosti listiny Jana XV. pro klášter v Břevnově (31. V. 993)*, w: *Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*, red. I. Hlaváček, M. Bláhová, Praha 1993, s. 25–39. Drugi z dokumentów fundacyjnych, księcia Bolesława II, również rzekomo z 993 r., zakwestionowany został już dawno i uznawany jest za XIV-wieczne fałszerstwo opata brzewnowskiego Bawora z Nečtin; zob. V. Hrubý, *Falsa Břevnovská*, „Český časopis historický”, 26, 1920, s. 94–126; zob. też D. Havel, *Nejstarší rajhradská paměť v diplomatických pramenech*, w: *An vědy a umění miloval... Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, Brno 2014, s. 14–16, 93–94, 151–152.

¹⁶ Tak P. Kubín, *Založil břevnovský klášter opravdu sv. Vojtěch?*, w: *Ora et labora. Vybrané kapitoly z dějin kultury benediktinského řádu*, red. R. Lomičková, M. Jarošová, Opera Facultatis Theologiae Catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium, t. 15, Praha 2013, s. 27–40; por. jednak D. Kalhous, *K otázce počátků břevnovského kláštera*, „Časopis Matice moravské”, 134, 2015, nr 1, s. 207–213; J. Šrámek, *Co (ne)víme o raně středověkých dějinách břevnovského kláštera – a jak s tím naložit*, „Časopis Matice moravské”, 134, 2015, nr 1, s. 215–226.

¹⁷ *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 172, 195 n.

¹⁸ J. Pavelková, *Opatská knihovna rajhradského benediktinského kláštera*, w: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 19. odborné konference Olomouc (20.–21. října 2010)*, red. R. Krušínský, Olomouc 2011, s. 233–241; D. Havel, *K počátkům písemné kultury rajhradského kláštera*, w: *Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, red. J. Pavelková, Brno 2014, s. 30–59 (wersja niem.: *Zu den Anfängen der Schriftkultur des Klosters Raigern*, w: *Liebhaber und Mäzene von Wissenschaften und Kunst im Mönchsgewand*, red. J. Pavelková, Brno 2014, s. 40–77); tenże, *Počátky rajhradské knihovny a skriptoria*, w: *An vědy a umění miloval*, s. 26–30, 101–102, 158–159.

kasaty józefińskie w drugiej połowie XIX w., przeplatanych okresami rozkwitu, m.in. za Karola IV¹⁹. W czasach husyckich znajdujący się z dala od pól walki Rajhrad stał się schronieniem dla mnichów z Brzewnowa i Broumowa²⁰.

W wyniku przeprowadzonej w 1950 r. przez czechosłowackie władze państwowe sekularyzacji księgozbiory Rajhradu przeszły pod opiekę ówczesnej Biblioteki Uniwersyteckiej w Brnie²¹. Transfer odbył się bez niszczenia integralności przejmowanych kolekcji, które pozostawiono na miejscu, podczas inwentaryzacji zaś nadawano im osobne zestawy sygnatur. Imponującą pracę katalogowania rękopisów oraz starych druków w Brnie wykonał jeden badacz, Vladislav Dokoupil²². Podczas swych studiów nad tradycją rękopiśmienną *Vita altera* J. Karwasińska dysponowała spisem rękopisów klasztoru w Rajhradzie niestety jedynie w postaci roboczego maszynopisu²³, choć ostateczna wersja drukowana tego spisu ukazała się na trzy lata przed edycją w serii MPH. W ten sposób obydwie „odkryte” przeze mnie kodeksy umknęły uwadze wydawczyń.

Z pewnymi wyjątkami od czasów V. Dokoupila nie były one przedmiotem uwagi badaczy, a według informacji powziętych na miejscu bibliotekarze w Rajhradzie pracują nad nowym katalogiem, ale interesujące nas rękopisy nie zostały jeszcze opracowane. Poniżej zamieszczone zostały informacje, których nie uwzględnia – lub uwzględnia błędnie – opis zawarty we wstępie wydania w MPH. Sygły rękopisów respektują tradycję nazewniczą wprowadzoną przez J. Karwasińską.

R 376 (=Rh)²⁴

Dla lekcjonarza-homiliarza R 376 (dawniej D/K.I.aa.16 i UKB R 376) V. Dokoupil przesunął, względem roboczego maszynopisu dostępnego J. Karwasińskiej, datowanie rękopisu z pierwszej połowy XIII na drugą połowę XII w.²⁵ Stawia to więc ów fragmentaryczny przekaz, zestaw siedmiu lekcji (a nie sześciu, jak twierdziła J. Karwasińska²⁶), w pierwszym rzędzie – pod względem chronologicznym – z dotychczas uznawanymi za najstarsze rękopisami bawarskiej wersji redakcji krótszej (*Ab, Ad3*)²⁷.

Kodeks oprawiony został w epoce nowożytniej w deski obciągnięte białą skórą, zapinane na dwie klamry. Na grzbiecie oprawy napis: *LECT[ionarius]: ET HOM[iliare]: | SS. PP.*, a na wewnętrznej stronie okładziny na górze ozdobna wyklejka z sygnaturami, w tym sygnaturą powojenną oraz

¹⁹ *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 11–16; zob. też V. Dokoupil, A.B. Král, *Knihovna benediktinů v Rajhradě*, Rajhrad 1968; V. Dokoupil, *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*, Brno 1972, *passim*.

²⁰ *Gladio verbi Dei. Písemnictví doby husitské ve fondech rajhradských a brněnských. Katalog k výstavě*, red. H. Krmíčková, Brno 2015, s. 5–8.

²¹ V. Jelínková, *Knihovna benediktinů v Rajhradě – návrat po třiceti letech*, „Národní knihovna. Knihovnická revue”, 15, 2004, nr 4, s. 286–290.

²² Dla porządku wymieńmy je: V. Dokoupil, *Soupis rukopisů býv. zámecké knihovny hrabat Chorinských ve Veselí n. Mor., uložených v Universitní knihovně v Brně*, Brno 1954; *Soupis rukopisů knihovny brněnských minoritů*, oprac. V. Dokoupil, Brno 1956; *Soupis rukopisů knihovny Augustiniánů na St. Brně*, oprac. V. Dokoupil, *Soupis Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně*, t. 1, Praha 1957; *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, oprac. V. Dokoupil, *Soupis Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně*, t. 2, Praha 1958; *Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové Říši*, oprac. V. Dokoupil, *Soupis Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně*, t. 3, Praha 1959; *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*. Pośmiertnie ukazały się opracowywane przez uczonego katalogi innych zbiorów: *Katalog rukopisů a prvotisků knihovny Biskupského alumnátu v Brně*, oprac. V. Dokoupil, J. Pavelková, Brno 2011; *Soupis rukopisů dačických františkánů*, oprac. V. Dokoupil, P. Bar, Brno 2011; *Soupis rukopisů zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou*, oprac. V. Dokoupil, N. Štachová, Brno 2011; zob. też opracowanie historyczne V. Dokoupil, *Dějiny moravských klášterních knihoven*.

²³ Zob. J. Karwasińska, *Wstęp*, s. X, przyp. 26.

²⁴ Autopsja latem 2015 r.

²⁵ *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 170.

²⁶ J. Karwasińska, *Wstęp*, s. X.

²⁷ Tamże, s. IX–X.

pieczęć własnościowa klasztoru w Rajhradzie. W centrum standardowy całostronicowy exlibris opactwa w Rajhradzie, z wyobrażeniem mnicha w bibliotece²⁸. Kodeks jest regularnie foliowany atramentem. Na f. 1r zawarta jest nowożytna nota własnościowa: *Monasterij Rayhradensis Ord. S. Benedicti*.

Wymiary kodeksu: 20,5 x 29 cm, kart: 19 x 28,5 cm, lustro tekstu zaś: 15,5 x 21,5 cm, przy stosunkowo niewielkich marginesach: górnym: 1,5 cm, zewnętrznym: 2,5 cm. Do informacji podanych przez V. Dokoupila dodać należy, że pierwotne rozmiary musiały być większe, gdyż kodeks był wtórnie zmniejszany, jak pokazują ucięte nowożytne dopiski marginalne (np. f. 26v, 28r). Tekst żywota *Nascitur* zapisano w jednej kolumnie, średnio po 26 wierszy na stronie.

Pewne wątpliwości mogłyby budzić kompletność zachowanego tekstu w stosunku do pierwotnego założenia, gdyż – w słusznej ocenie V. Dokoupila²⁹ – kodeks nie tylko pozbawiony jest początku i końca, ale również wewnątrz widoczne są braki. Za informacją V. Dokoupila poszła J. Karwasińska³⁰, ale z jej opisu trudno wywnioskować, czy ubytki ma również przekaz żywota *Nascitur*. Tak czy inaczej, autopsja całości nakazuje wstrzymać się z taką oceną. Z oględzin wynika, że tekst znajduje się w ostatniej obecnie skłádce kodeksu (f. 159–166). Jednocześnie koniec tekstu żywota to f. 162v (środek skłádki), a kolejny utwór rozpoczyna się na tym samym bifolium (f. 163r). Jeżeli więc czegoś brakuje, to jest to najwyżej jedno bifolium. Przeciw temu świadczy jednak nie tylko brak śladów usuwania kart, ale również umieszczenie, współcześnie ze spisaniem kopii, na zakończeniu ostatniej lekcji Wojciechowej: „Euangelium, Ego” <uszkodzenie lub razura> „uitis” (J 15.5), tj. wskazania na następujące czytanie z Ewangelii. Identycznie („Euangelium. Ego sum uitis uera”) zakończona jest, w tym samym lekcjonarzu, w połowie f. 151v, *Vita Godehardi posterior*³¹. Do tego samego J 15:5 odnosi również antyfonarz R 30 (f. 267r).

R 394 (=Rh2)

Starszy z wprowadzanych tu do dyskusji rękopisów, pergaminowy, bogato iluminowany brewiarz, opatrzony sygnaturą R 394 (dawniej D/K.I.a.17 i UKB R 394), znany jest pod nazwą *Breviarium fratris (ew. praepositi) Vitkonis*³² lub „breviář probošta Vítka”. Foliowany pismem wczesnonowożytnym, którym na marginesach oznaczono również odnośniki, numery psalmów, paginę żywą itp., kodeks składa się (442 ff.) z trzech części, z których najstarszą (f. 1r–425r) stanowi *breviarium benedictinum* datowane na 1342 r. na podstawie explicitu części brewiarza *de sanctis* widocznego na f. 400v³³. Nazwa zwyczajowa temu utworzona została od – również występującego w kolofonie – fundatora kodeksu, brata Witka, prepozyta w Rajhradzie³⁴. Dalsze części to *in vigilia visitacionis beate Marie virginis* (f. 425^{bis}r–436v), powstały po 1389 r., oraz XVI- lub XVII-wieczny zbiór liturgiczny (f. 437r–442v), zawierający m.in. kabalistyczny tekst w narzeczu śląskim³⁵.

²⁸ Zob. J. Pavelková, *Exlibris a supralibros rajhradské klášterní knihovny*, w: *K výzkumu zámeckých, měštanských a církevních knihoven*, Opera romanica, t. 11, red. J. Radimská, České Budějovice 2009, s. 501–508.

²⁹ *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 172.

³⁰ J. Karwasińska, *Wstęp*, s. IX.

³¹ Zob. *Wolfheri Vita Godehardi posterior*, cap. 15, w: MGH SS, t. 11, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1854, s. 204.

³² Tak już w XVIII-wiecznym katalogu Aleksego Habricha; zob. J. Pavelková, *Nejstarší soupisy rukopisů knihovny Benediktinského opatství Rajhrad z pera A. Habricha a jejich srovnání s dnešním stavem*, w: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 16. odborné konference Olomouc (13.–14. listopadu 2006)*, red. R. Krušínský, Brno 2008, s. 166, poz. 20.

³³ Zob. f. 400v: „explicit secunda pars de sanctis per fratrem Petrum expensis fratris Vitkonis Prepositi in Raygrad, anno ab incarnatione domini MCCCxlii”.

³⁴ O nim zob. A. Friedl, *Kdo byl „Frater Vitko Prepositus in Raygrad”?*, w: *Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvikovský octogenario oblata*, red. J. Češka, Brno 1975, s. 189–197; J. Vítovský, *K problematice iluminátorských a knihařských dílen v Českých zemích v letech 1310–1378*, „Documenta Pragensia”, 10, 1990, nr 1, s. 101–102.

³⁵ Zob. *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 195–197.

Kodeks *Rh2* opisywany był wielokrotnie³⁶, ale niemal wyłącznie ze względu na poprzedzające brewiarz całostronicowe iluminacje³⁷, które miałyby być – atrybucji dokonano na podstawie cech stylistycznych – wczesnym dziełem znanego z obrazów w kaplicy Świętego Krzyża na zamku Karlštejn Mistrza Teodoryka, który kilkanaście lat później zostać miał nadwornym malarzem („*malerius imperatoris*”) cesarza Karola IV³⁸. Ten ostatni w momencie powstania *Rh2* był margrabią Moraw. Nigdy nie został natomiast wprowadzony nasz brewiarz do obiegu naukowego w związku z zawartym w nim tekstem żywota *Nascitur*.

Kodeks obecnie o wymiarach 13 x 18 cm, zmniejszany wtórnice, jak pokazują nie tylko ucięte wczesnonowożytnie noty marginalne, którymi gdzieniegdzie jest opatrzony, ale również inicjały tekstu zasadniczego (np. f. 1r–6v – w części kalendarzowej). Obecna oprawa nowożytna – w deski obciągnięte czerwoną skórą, zapinana na dwie zachowane klamry. Na pomarańczowym grzbiecie naklejka „R 394”, a między pierwszym a drugim od góry przetłoczeniem grzbietu druga z napisem: „*Breu<iarum> sanc<torum>*”, reszta nieczytelna. Na wewnętrznej stronie okładziny standardowy całostronicowy exlibris klasztoru w Rajhradzie, przedstawiający mnicha w bibliotece.

Zestaw świętych w części *de sanctis*, na którą składają się legendy i translacje świętych patronów rangi państwowej, tj. księcia Wacława, jego babki Ludmiły, biskupa Wojciecha oraz opata sazańskiego Prokopa, wskazuje wyraźnie na powstanie tego kodeksu w kręgu czeskim³⁹.

Legenda brewiarzowa *Nascitur*, pisana w dwóch kolumnach, przeciętnie po 29 wierszy, podzielona na osiem lekcji, mieści się na f. 307vb–308rb. O zakresie treściowym i odmiankach przezeń prezentowanych więcej w dalszej części artykułu. W sumie część na *natalicium* Wojciecha składa się z dwunastu lekcji, z czego pierwszych osiem to legenda *in extenso* czerpiąca z żywota *Nascitur*, cztery następne pochodzą zaś ze św. Augustyna *In Ioannem, Tract. 80 (Io 15, 1–3)*⁴⁰. Tekst upstrzony jest marginalnymi odnośnikami do stron zawierających pełniejsze wersje antyfon, responsoriów itp. Graficzny układ kompozycyjny na stronie obrazuje załączona ilustracja.

Cała część poświęcona Wojciechowi rozpoczyna się na f. 307va, gdzie czerwonym atramentem zapisano: *In festo s. adalberti*. Układ brewiarzowy w części *natalicium* – odnosimy go do przypisu⁴¹ –

³⁶ Przyciągnął już uwagę oświeceniowego benedyktyńskiego historyka Bonawentury Pitera, który spożytkował go do edycji żywota św. Guntera; zob. *Bonaventurae Pitteri Thesaurus Absconditus in Agro seu Monasterio Brzewnoviensi prope Pragam Ord. Sancti Benedicti S. Guntherus, Confessor & Heremita Ante Princeps Hassiae, sive Thuringiae S. Stephani Hungarorum Regis cognatus*, Brunae 1762, s. 68.

³⁷ A. Friedl, *Počátky mistra Theodorika*, Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta, t. 87, Praha 1963; K. Stejskal, *Spor o Theodorika*, „Umění”, 12, 1964, s. 575–596; V. Dokoupil, *Dějiny moravských klášterních knihoven*, s. 24; J. Krása, *Knižní malba, w: Dějiny českého výtvarného umění. Dějiny českého výtvarného umění. Od počátku do konce středověku*, t. 1, cz. 1, red. R. Chadraba, J. Krása, Praha 1984, s. 406, 410; P.R. Pokorný, *Rajhradský rukopis R 394*, „Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků”, 5, 1988, s. 41–55; J. Vítovský, *K problematice iluminátorských*, s. 95–117; J. Fajt, *Dvorní malíř císaře Karla IV, w: Magister Theodoricus – Court Painter to Emperor Charles IV*, red. J. Fajt, Praha 1998, s. 332–323; *Śląsk – perla w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*, red. A. Niedzielenko, V. Vlnas, Praha–Legnica 2006, s. 121 (poz. I.5.5).

³⁸ O Teodoryku zob. pracę zbiorową *Magister Theodoricus – Court Painter*.

³⁹ O kształtowaniu się kanonu świętych czeskich patronów zob. F. Graus, *St. Adalbert und St. Wenzel: zur Funktion der mittelalterlichen Heiligenverehrung in Böhmen*, w: *Europa slavica, Europa orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, red. K.-D. Grothausen, K. Zernack, Berlin 1980, s. 205–231; M. Bláhová, *Saints in Early Bohemian Historical Writing*, w: *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, red. L.B. Mortensen, Copenhagen 2006, s. 83–119.

⁴⁰ *In Annis Evangelium s. Augustini tractatus LXXX*, w: *Patrologia Latina*, t. 38, wyd. J.-P. Migne, Paris 1845, kol. 1839 n.

⁴¹ Kolejność: *In festo s. adalberti*; R: *O presul christi < marg.: 509 >*; Y: *Deus tuorum < marg.: 105 >*; V: *Iustus ut palma flo[rebit]; ad magnificat: Beate pontifex pater et patrone noster sancte adalberte qui dominum secutus et omnia pro ipso relinquens centuplum in hoc mundo et uitam eternam recepisti gregem tuum cui prefuisti quem fouisti quem docuisti solita pietate custodias tuo numquam auxilio paciatis orbari alleluia alleluia; Tempore paschali de uno martyre uel confessore; ad magnificat.; Beatus uir qui metuit dominum alleluia in mandatis eius cupit nimis alleluia; ad bnd. a.: Qui manet in me et ego in eo hic fert fructum multum alleluia; Plimorum sanctorum anthiph: Filie ierusalem uenite et uidete martyres cum corona qua coronauit eos dominus in die sollempnitatis et leticie alleluia alleluia; ad bnd. a.: Lux perpetua lucebit sanctis tuis domine alleluia et eternitas temporum alleluia alleluia alleluia; In iia us.: In celestibus regnis sanctorum habitatio est*

wymaga fachowej analizy liturgicznej. Większość materiału i ciągi jego kolejności, choć omawiany tu kodeks ma szereg naddatków, znajdziemy w przechowywanym w Rajhradzie antyfonarzu R 17, powstałym w 1313 r., a więc nieco wcześniej, w Brzewnovie za rządów Bawora z Nečtin⁴². Charakterystyczna dla czeskich oficjów jest zamiana fragmentu „conversa gens Polonorum” na „c. g. Bohemorum” w antyfonie *Benedic regem*⁴³. Z późniejszym o dwie dekady brewiarzem wrocławskim oficjum w *Rh2* (oraz to w R 17) ma wspólną antyfonę *ad Magnificat*: „Beate pontifex, pater et patrone”⁴⁴.

Kilka słów poświęcić należy zdobnym inicjałom. Są one wytworem innego iluminatora niż całostronicowe dziełka poprzedzające kodeks i poświęcono im w literaturze zdecydowanie mniej uwagi. Dopatrywano się w nich pracy aż trzech iluminatorów z kręgu dworu w Brnie, czerpiących z rodzimej tradycji malarstwa tablicowego i kodeksów dworskich, ale przede wszystkim podkreślano stylistyczne wzorce kodeksów bolońskich i – ogólniej – północnowłoskich⁴⁵.

Duży inicjał figuralny (*N)ascitur*, z którego organicznie wyrasta wielobarwny ornament roślinny, swobodnie wkraczający w przestrzeń marginesów dolnego i górnego, przedstawia ubranego w mniszki habit św. Wojciecha w typie kefalofora, niosącego własną, wbitą na pal, głowę zwieńczoną mitrą (zob. ilustracja). Informacje o tym inicjale opublikowane zostały już kilkadziesiąt lat temu, ale dopiero niedawno zwrócono nań baczniejszą uwagę⁴⁶. Biorąc pod uwagę dokładne datowanie brewiarza na

alleluia et in eternum requies eorum alleluia; De s. adalberto; Invitat.: Alleluia, alleluia, alleluia; V: Deus tuorum; ad nocturnum a: Alleluia; V: Gloria et honore coronasti; Leccio prima: [...]; R: Beatus uir <marg: 309>; l. iia: [...]; R: Preciosa in conspectu <marg: 309>; l. iia: [...]; R: letabitur iustus; l. iia: [...]; R: Alme presul et beate dei martir adalberte confer opem petentibus tuis sanctis precibus mala pelle bona posce **Presta pacis** (to i następne wyróżnienia w rkps czerwonym atramentem) incrementum sane uite premium. V: Vt sub tuo protecti patrocinio gloriamur in laude dei perpetuo. **Presta**. In iio ... Alleluia; Leccio quinta Va: [...]; R: Tristitia uestra <marg: 310>; l. via: [...]; R: Lux perpetua <marg: 310>; l. viia; R: Vidi ciuitatem ierusalem; l. viia: [...]; R: Quam predicanda et laudanda in sancto adalberto excellencia celestis gracie radiat cum et in euo fit teneri ore [!] Et in diuino sacerdote sancto martire deo munus acceptabile alleluia; V: Fit in puero oblatio sacrificium in presule holocaustum in martyre. Et inde; Ad cantica: Alleluia; V: Magna est gloria; [jako lekcja 9, Augustyn *In Ioh. tract. 80*] In illum tamen dixit [Iesus] d[iscipulis] s[uis] Ego sum uitis uera [...]; b. augustini: Iste lotus [!] euangelicus ubi se dominus [...]; R: Ego sum uitis uera uos palmites **qui manet** in me et ego in eo hic fert fructum multum alleluia alleluia; V: Manete in dilectione mea sicut dilexi uos. Qui; leccio xa [Augustyn]: Vnius quippe nature sunt [...]; R: Uidi ierusalem descendente de celo ornatam auro mundo et **lapidibus** preciosis intextam alleluia alleluia; V: Ab intus in fimbriis aureis circum amicta varietate. **Alleluia**; leccio xia [Augustyn]: Quid ergo est ego sum uitis uera [...]; R: In seruis suis; l. xia (Augustyn): Sed cum dicit ego sum uitis uera ab illa [...]; R: O presul christi adalberte bohemorum patrone gloriosissime signorum uirtute clare audi uoces nostras coram te fusas. **Et fac** nos [!] eternali choro iungi alleluia; V: Precibus ergo tuis adesto calamitatibus quibus grauamur. Et fac; Laud: Alleluia; R: Letabitur iustus; V: Iustus ut pal[ma]; ad bened. a: Benedic regem cunctorum conuersa gens bohemorum te splendor illuminauit quem oriens destinauit adalbertus christi uerna tua extitit lucerna alleluia; ad horas diei et ad usum dicatur: Alleluia; R: Letabitur iustus <marg.: 310>; ad magnificat. a: Deus magne dominator omniumque gubernator tibi laus sit et gloria ac eterna uictoria qui hunc patrem bohemorum iungis choro angelorum per ipsum te deprecamur ut tua ues mereamur ad deum glorificati bono fine consumati alleluia.

⁴² Informacje z kolofonu i opis antyfonarza zob. V. Dokoupil; zob. *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 22–23. Opisany też w *Fontes Cantus Bohemiae*, zob. <<http://cantusbohemiae.cz/feast/591>> [dostęp: 15.06.2016].

⁴³ Zob. Z. Czagańy, *Adalbert-Offizien im mittel-europäischen Raum*, w: *Dies est leticie. Essays on chant in honour of Janka Szendrei*, red. D. Hiley, G. Kiss, Ottawa 2008, s. 157; W. Danielski, *Kult św. Wojciecha*, s. 190. Chodzi o samą antyfonę, a nie o pełne oficjum, wydane jako *Historia rymowana o św. Wojciechu. Benedic regem cunctorum*, transkr. i oprac. J. Morawski, Kraków 1979.

⁴⁴ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. BUWr I F 449W; zob. Danielski, *Kult św. Wojciecha*, s. 205. Z aparatu wynika, że postać tekstu w *Rh2* najbliższa jest właśnie temu najstarszemu rękopisowi wrocławskiemu (*patrone noster: patrone*), aczkolwiek z pewnymi zmianami (np. *vitam eternam percepisti* zamiast *Rh2* oraz *Rh2* 17: *u. e. recepisti*).

⁴⁵ Charakterystykę daje J. Krása, *Knižní malba*, s. 406; przekonujący o przynależności stylistycznej iluminacji do kręgu dworu w Brnie zob. J. Vítovský, *K problematice iluminátorských*, s. 101–102, gdzie też odrzucenie koncepcji wiążącej kodeks z fundacją biskupa ołomunieckiego Jana Volka żeńskiego konwentu benedyktynek w Pustiměřu; zob. też R. Gibbs, *Bolognese Influences on Bohemian Art of the Later 14th and Early 15th Century*, „Umění”, 40, 1992, nr 4–5, s. 280–289.

⁴⁶ Odnotowany w katalogu wystawy *Moravská knižní malba XI. až XVI. století. Výstava pořádáná v Památníku národního písemnictví v Praze na Strahově*, red. A. Friedl, t. 2, Brno 1955, poz. 24, s. 22–23; zob. też *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 198. Krótki opis zob. P. Černý, *Hagiografická zobrazení ve středověké knižní malbě českých zemí*, w: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1997. Středověké rukopisy a jejich prezentace*, red. J. Sládková, Brno 1999, s. 18, przyp. 76. Tuż przed oddaniem artykułu do druku dowiedziałem się, że monochromatyczną podobizną wraz z krótkim omówieniem problemu zamieściła ostatnio M. Sitek, *The Threefold Movement*

1342 r., podkreślić trzeba, że jest to przedstawienie wcześniejsze niż najstarsza redakcja kroniki Pulkawy (z trzeciej ćwierci XIV w.), zawierająca pierwszy opis pełnej kefaloforii św. Wojciecha, zwłaszcza zbliżony przez motyw pala, na który wbita jest niesiona głowa, zaś aż o półtora wieku wcześniejsze niż dotychczas znane przedstawienia ikonograficzne⁴⁷. Jest więc tego motywu ikonograficznego, a zarazem toposu literackiego, najstarszym w ogóle świadectwem. Zakresy treściowe legendy brewiarzowej i znajdującej się na f. 351r–351v translacji w wersji Kosmasa nie zawierają jednak wzmianki o kefaloforii Wojciecha. Trudno domyślać się więc, że chodzi tu o translację jako swoistą wędrówkę świętego do miejsca spoczynku w „jego Czechach”, której okoliczności opisane są w wyimku z Kosmasa. Jest to prawdopodobnie lokalna innowacja⁴⁸, która stoi u początków kefaloforycznej tradycji przedstawiania świętego, obecnej potem w Czechach i państwie zakonnym. Innowacja taka musiała mieć raczej podstawę w legendzie znanej twórcy lub zleceniodawcy iluminacji, choć oczywiście nie znamy tekstu wcześniejszego niż wspomniany Pulkawa. Mimo że inicjał rozpoczyna tekst, który nie wykazuje bohemizacji w lekcjach rękopiśmiennych (o czym szczegółowo dalej), trudno w związku z tym domyślać się nieczeskiego pochodzenia motywu ikonograficznego.

Antyfonarz R 30 (=Rh3)

Drugi z nowych w dyskusji rękopisów to opatrzony sygn. R 30 (dawniej B/K.II.a.8 i UKB R 30)⁴⁹ oprawny w białą wytartą skórę, zapinany na dwie klamry, papierowy antyfonarz o wymiarach 21,5 x 33,5 cm. Spisany w 1613 r. (f. 365v: *Anno Domini 1613*) zawiera on 387 foliowanych kart⁵⁰, na których przeplatają się opatrzone notacją hymny z lekcjami o czeskich świętych: Waławie, Cyrylu i Metodym, Wojciechu, Ludmile i Pięciu Braciach. Całość poprzedzona jest uszkodzoną w dolnej części wyklejką, zawierającą na *recto* indeks incipitów hymnów, a na *verso* wykaz świąt (*festas*), obydwa z odnośnikami do konkretnych stron. W drugim z wykazów na pierwszym miejscu figuruje: *Adalberti Episcopi et Martyris passio 268a | translatio 307b*. Na marginesie górnym f. 1r nota własnościowa piśmem epoki *Monasterij Rayhradensis Ord. S. Benedicti*. Dobór świętych wyraźnie wskazuje na Czechy jako miejsce powstania kolekcji, a żywoty przekazuje kodeks w postaci legend skróconych⁵¹.

of St. Adalbert's Head, „Mediaevistik”, 29, 2016, nr 1, s. 146, 155. Zdążyłem dotrzeć do cytowanych przez autorkę opisów katalogów; zob. K. Chamonikola, *Mähren – auf dem Weg zur Eigenständigkeit*, w: *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1347–1437*, red. J. Fajt, Munich 2006, s. 294 (nie zajmuje się tą sprawą); *Král, který léta. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského*, red. D. Majer, Ostrava 2011, poz. 249, s. 654–661 (P. Černý). Ten ostatni podkreśla wyjątkowość przedstawienia w repertuarze związanych z Wojciechem motywów, jego niezależność od hagiografii i wskazuje na tradycję przedstawiania kefaloforów od św. Dionizego począwszy. Sugerowane przezeń (s. 658) ewentualne pochodzenie motywu z konwentu w Brzewnowie – mającego być odpowiedzią na gnieźnieńskie pretensje do posiadania głowy świętego – wobec braku jakiegokolwiek materialnego świadectwa pozostaje ciekawym domysłem (tak już M. Sitek, *The Threefold Movement*, s. 146). Z drugiej strony jest to propozycja intrygująca w kontekście sugerowanych w literaturze związków najstarszej redakcji Pulkawy z brzewnowskim konwentem; o czym krótko M. Sitek, *The Threefold Movement*, s. 146, na podstawie szeroko omawiającego źródła Pulkawy artykułu W. Iwańczaka, *Święty Wojciech w historiografii czeskiej XIV w.*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 1998, s. 317 n.

⁴⁷ Por. M. Starnawska, *Kefaloforia św. Wojciecha*, w: *Podróżnicy, fundatorzy, święci*, red. T. Ratajczak, Prace Komisji Historii Sztuki Wydziału Nauk o Sztuce Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 35, Poznań 2008, s. 218–229. Przedstawienia tego nie omawiają znane mi prace poświęcone ikonografii św. Wojciecha, m.in.: H. Hlaváčková, *Svatý Vojtěch ve středověkých iluminovaných rukopisech*, w: *Svatý Vojtěch. Tisíc let svatovojtěžské tradice v Čechách*, red. M. Bartlová, Praha 1997, s. 32–36; J. Rojt, *Kult a ikonografie sv. Vojtěcha v Čechách*, w: *Tropami świętego Wojciecha*, red. Z. Kurnatowska, Prace Komisji Archeologicznej Wydziału Historii i Nauk Społecznych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 18, Poznań 1999, s. 373–387; zob. też A. Karłowska-Kamzowa, *Kult św. Wojciecha w twórczości artystycznej (sztuki plastycznej)*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha*, s. 217–227.

⁴⁸ Do przykładów eksperymentowania z modelami ikonograficznymi zalicza to przedstawienie P. Černý, *Hagiografická zobrazení*, s. 18; zob. też wyżej, przyp. 46.

⁴⁹ *Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, s. 26–28.

⁵⁰ Foliacja zawiera błędy, szereg kart niefoliowanych, część wydartych; zob. tamże, s. 28.

⁵¹ Zob. tamże, s. 27–28. Są to kolejno: translacja św. Waławia (inc. „Corpus sanctissimi martyris Wenceslai”); BHL 8837; wyd. F. Stejskal, *Svatý Václav. Jeho život a úcta*, Praha 1925, s. 228 n.); szeroko rozpowszechniona legenda świętych

Część antyfonarza poświęcona Wojciechowi rozpoczyna się od f. 261r, gdzie czerwonym atramentem zapisano: „In festo sancti Adalberti Episcopi et martyris”. Porównanie zestawu na *natalicium*⁵² z innymi środkowoeuropejskimi oficjami na cześć świętego wskazuje, co nie jest niespodzianką, na jego czeską filiację, z pewnymi jednak dodatkami charakterystycznymi zarówno dla Polski, jak i Śląska⁵³.

Fragmentaryczny przekaz żywota *Nascitur* w redakcji dłuższej zajmuje karty od f. 264v do 267r. Po sekcji poświęconej św. Wojciechowi następuje krótka część poświęcona św. Markowi, a w dalszej części antyfonarza (f. 318v–320r) znajduje się zbiór na *festum translationis* św. Wojciecha z Gniezna do Pragi (25 sierpnia) oraz towarzyszący mu wyimek z kroniki Kosmasa⁵⁴.

Tekst w *Rh3* zawiera wypisy z redakcji dłuższej, w przeciwieństwie do legend w kodeksach *Rh* i *Rh2*. Czy oznacza to, że musiał być w Rajhradzie jeszcze jeden rękopis w (lub raczej przed) 1613 r. (data powstania *Rh3*), z którego zrobiono selektywny wypis, a który uległ zniszczeniu lub kradzieży podczas wojny trzydziestoletniej lub później? Niestety, nie. Bardzo wiele cech wspólnych łączy przekaz *Rh3* z wczesnonowożytnym wydaniem żywota *Nascitur*, które opublikowane zostało na podstawie zaginionego dziś rękopisu przez Wawrzyńca Suriusza (*S*)⁵⁵. Brakuje co prawda tego ostatniego

Cyryla i Metodogo (inc. „Quemadmodum ex historiis plurimorum sanctorum”; BHL 2076; wyd. L. Havlík, w: *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2, oprac. D. Bartoňková, Z. Masařík, R. Večerka, J. Ludvíkovský a L. Havlík, t. 2, Brno 1966, s. 289–296; zob. J. Ludvíkovský, *Latinské legendy českého středověku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E. Řada archeologicko-klasická”, 22–23, 1973–1974, nr 18–19, s. 267–308); żywot drugi św. Wojciecha w red. dłuższej (BHL 39); translacja Wojciecha w wersji Kosmasa, ks. 2, rozdz. 3–4 (MGH, *Scriptores Rerum Germanicarum*, Nova Series [dalej: MGH SS rer. Germ. N.S.], t. 2, wyd. B. Bretholz, Berlin 1923, s. 84–86); pasja św. Ludmiły (inc. „Fuit in provincia Boemorum”; BHL 5026; wyd. V. Chaloupecký, *Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile*, w: *Svatováclavský sborník*, t. 2, Praha 1939, s. 467–481); pasja św. Waclawa (inc. „Inclitum et gloriosam festivitate”, wyd. F. Stejskal, *Svatý Václav*, s. 217 n.); translacja św. Ludmiły – wyjątek z *Legenda Christiani*, rozdz. 5 (inc.: „Recordatus aviae suae”; zob. V. Chaloupecký, w: *Svatováclavský sborník*, t. 2, cz. 2, s. 482 n.); pasja Pięciu Braci w wersji Kosmasa, ks. 1, rozdz. 38 (inc. „Temporibus Henrici imperatoris”; MGH SS rer. Germ. N.S., t. 2, wyd. B. Bretholz, Berlin 1923, s. 81–92).

⁵² Kolejność (wyróżnienia moje wskazujące na czeską proveniencję oficjum; zapis nut pominięty): f. 261v–262r: **O praesul Christi Adalberte Bohemorum patrone gloriosissime**; 262r–263r: *Sidus splendoris rutilat ex ortum de Bohemia*; 263r–263v: *Beate pontifex pater et patrone noster sancte Adalberte*; 263v: *Oratio: Deus qui beatum adalbertum martyrem tuum atque pontificem gloria et honore coronasti tribue quesumus nobis eius precibus ueniam consequi delictorum et gloria perfrui beatorum. Per dominum*; 263v–264r: *Nato uirgine o iubilemus corde sereno. Per quem saluatorem Adalbertus*; 264r–264f: *Praesulari fastigio pollens docet summopere plebem plano uestigio*; 264v: *Parentes sancti Adalberti, fide sacrata referti, ipsum Christo deuouerunt, et a morte liberauerunt. Alleluia*, [po czym wybór psalmów i:] *Sancti et iusti in domino gaudent Alleluia*; 264v–267v: Żywot *Nascitur*; 265r: **Attolere tuas**; 265r: **Benedic regem cunctorum**; 265v: **Alme presul et beate dei martyr Adalberte**; 266r: **O praesul Christi Adalberte**; 267r: **O qualem dies ista**; 267v: **Acceptis sacris infulis** (zob. przyp. następny); 267v–268v: *Ad laudes et per horas Antiphonae: Dum uir dei sciret appropinquare diem solutionis*; 268v–269r: *Dum solito more feruet charitatis amore in fidei cura perimitus*; 269r–269v: *Gloria laus et honor christo domino qui beatum Adalbertum episcopum suae passionis testem fecit*; 269v–270r: *Salue patrone beate Adalberte unica spes gentis tuae. Salue doctor et apostole credulitatis*; 270r–270v: *In dedicatione Ecclesiae quae est proxima dominica post festum s. Adalberti: Fundata est domus domini super uerticem montium et exaltata est super omnes colles*; 270v–271r: *Hymnus quando uenit dedicatio infra est; corpus Christi cantatis intono istius festi, hic autem: Urbs beata Hierusalem dicta pacis uisio quae construi tur in caelis uiuis ex lapidibus*; 271r–271v: *Noua ueniens de caelo nuptiali <thalamo> praeparata ut sponsata Copuletur domino*; 271v–272r: *Gloria et sonor deo usquequaque altissimo una patri filioque. Inclita paraclito*; 272r: *Sanctificauit dominus tabernaculum suum quia haec est domus dei in qua inuocabitur nomen eius*; 272r–272v: *Inuitatorium: Domum dei decet sanctitudo. Sponsum*; 272v–273v: *Hymnus ad nocturnum: Urbs beata; Ad laudes hymnus: A [brak tekstu, tylko notacja] O [jw.] H [jw.] H [jw.]*; 273v–274r: *Ad laudes et per horas antiphona: Domum tuam domine decet sanctitudo in longitudine dierum*; 274r: *Hymnus: fol. 272*; 274r–274v: *Zachęe festinans descende quia hodie in domo tua oportet me manere at ille festinans*; 274v: *Quam metuendus est locus iste uere non est hic aliud nisi*.

⁵³ Zob. Z. Czagańy, *Adalbert-Offizien*, s. 139–158 (zwl. tabele). Polskim lub śląskim naddatkiem jest responsorium *Acceptis sacris infulis*, w tradycji czeskiej chyba nieobecne, na Węgrzech zaś charakterystyczne tylko dla święta *translatio*; por. W. Danielski, *Kult św. Wojciecha*, s. 190, 202; R. Pušová, *Officium svatého Vojtěcha v českých pramenech*, Praha 2006, niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Karola w Pradze, s. 20.

⁵⁴ Czyli ks. 2, rozdz. 3–4 (MGH SS rer. Germ. N.S., t. 2, wyd. B. Bretholz, Berlin 1923, s. 84–86).

⁵⁵ O wersji Suriusza zob. J. Karwasińska, *Wstęp*, s. VIII–IX, XX.

w sporządzonym przez V. Dokoupila katalogu XVI-wiecznych druków w Rajhradzie⁵⁶, ale kopie były dość popularne i krótka kwerenda wskazuje na dostępność tomu w Brnie, dalej zaś w Dacicach oraz Znojmie. Rozwiązanie zagadki jest jednak mniej fortunate dla zagadnień krytyki tekstu żywota *Nascitur*. Otóż przekaz *Rh3* okazuje się rękopiśmiennym wypisem z dość dowolnie emendowanej i skróconej adaptacji Suriusza, jakiej dokonał Franciscus Haraeus (Frans Verhaer, ew. Frans van der Haer). Jedną z pierwszych publikacji tego niderlandzkiego teologa, historyka i kartografa⁵⁷ było sporządzone głównie na podstawie Suriusza kompendium skróconych żywotów świętych⁵⁸. Praca ta umknęła znanym mi wykazom adalbertianów. Wydany w 1590 r. we wiodącej antwerpskiej oficynie Plantina blisko tysięcznicowy tom w formacie *in octavo* miał w zamierzeniu dostarczyć czytelnikom trudno dostępne i kosztowne w zakupie wielotomowe dzieło Suriusza w postaci poręczniejszej i tańszej⁵⁹. Rzeczywiście praca Haraeusa doczekała się szybko aż trzech wydań⁶⁰, po czym popularność jej przesłoniła wersja niemieckojęzyczna, przełożona zaledwie trzy lata później przez Valentina Leuchta⁶¹, wielokrotnie wznowiana i poprawiana, w której brak jednak żywota *Nascitur*⁶².

O korzystaniu przez twórców *Rh3* z wersji Haraeusa (=Har) upewnia zestawienie charakterystycznych wspólnych odmianek, przeciw drukowi Suriusza (=S).

S	Har, Rh3 (lokalizacja nawiasów identyczna)
interea lacte plenus paruulus febricitans	i. uero p. f.
dixerunt ergo territi parentes prece tremula: Non nobis Domine	tum uero p., N. n. inquiunt D.
in fluminibus Albis pulchro litore	ad flumen Albim
Vrbis episcopus tunc Adalbertus, ipse et primus qui quem suo nomine Adalbertum uocauit	U. ⁶³ e. t. A., i. e. p, q. et hunc (quem s. n. A. u.)
igitur ad frontem scholae	itaque a. f. s.
annos ter ternos	atque ita a. t. t.
repatriat nouo nomine Adalbertus	r. autem deinde n. n. A.
quem ut ipse post abbati in monasterio dixit uisionis illius magnus horror inuasit et ad primam salutem direxit	q. adeo (u. i. p. a. i. m. d.) u. i. m. horror i. ut deinde a. s. eum d. (<i>Rh3</i> : direxerit poprawione z dixerit)

⁵⁶ V. Dokoupil, *Tisky 16. století z knihovny benediktinů v Rajhradě*, Soupisy tisků 16. století z fondu Universitní knihovny v Brně, t. 2, Brno 1959.

⁵⁷ Jego krótka biografia zob. H. Brugmans, *Haraeus, Franciscus*, w: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, t. 7, red. P.J. Blok, P.C. Molhuysen, Leiden 1927, kol. 529–530.

⁵⁸ *Vitae sanctorum. Ex probatissimis Authoribus et potissimum ex Surio, breui compendio summa fide collectae per R.D. Franciscum Haraeum, Ultraiectinum, S. Theologiae Licentiatum*, Ex Officina Plantiniana, apud uiduam et Ioannem Moretum, Antverpiae 1590.

⁵⁹ Jak zaznaczył we wstępie do dzieła; zob. *Vitae sanctorum*, wyd. 1, k. 5r n.

⁶⁰ Kolejno: *editio altera, ab ipso Auctore aucta et recognita*, ex officina Plantiniana, apud vi[dua]m et J. Moretum, Antverpiae 1594; *editio tertia*, apud Thomam Soubbron, Lugduni 1595. O pierwszych dwóch wydaniach dokładne dane przekazuje D. Imhof, *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press. A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589–1610)*, t. 1: A–M, Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, t. 3, Leiden 2014, s. 281 n.

⁶¹ O nim zob. A.Ph. Brück, *Leucht, Valentin*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 14, Berlin 1985, s. 368.

⁶² *Vitae sanctorum das ist, Leben der Fürnembsten Heiligen Gottes. Auff die zwölff Monat deß ganzen Jahrs ordentlich gerichtet Auß den aller bewehrtesten Authorn und Kirchenlehrern, sonderlich aber Herren Surio, durch den Herren Franciscum Haraeum Ultraiectinum S. Theologiae Licentiatum, in Latein fein kurtz und gut zusammen in ein compendium gezogen. Nun mehr aber ... in die Hohe Teutscher Nation spraach ... vertiert, und jetzt erstmahls außgangen, durch Herren Valentinvm Levchtivm von Falckenberg*, Gedruckt zu Cölln, Durch Johannem Gymnicum im Einhorn, 1593.

⁶³ *Rh3* pierwotnie: *Urbis*.

ergo Archimandrita Moguntinus, grauis homo Vuilligisus, Adalberto, cui Deus interiori gratia benedixit, uenerabile caput oleo inxit	e. et a. M. ⁶⁴ , g. h. W. ⁶⁵ , ei, c. iam D. i. g. benedixerat, u. quoque c. o. u.
tunc peccato Ottonis	sed et p. O.
et in presentia imperatoris ad sacerdotii	e. i. p. i. Othonis secundi a. s.
alta mente despexit	a. m. despicit
retro sumit iter sanctus	at uero r. s. i. s.
cernere erat alium hominem	c. sane e. a. h.
perdiu et pernox cura erat	p. simul e. p. c. e.

Tak daleko idące zbieżności każą też w bardzo nielicznych miejscach *Rh3* i/lub *Har* przeciwnych *S*, a wspólnych z rękopisem z Ochsenhausen (*Kv*), jedyną kompletną kopią redakcji dłuższej, domyślać się raczej emendacji *ope ingenii* Haraeusa⁶⁶ lub pisarza *Rh3*⁶⁷ niż kontaminacji pochodzenia rękopiśmiennego. Pisarz *Rh3* oferuje także pewien zespół własnych korekt, które polegają na próbie uzgodnienia czasów⁶⁸ czy wygładzeniu stylistycznym tekstu⁶⁹.

Podsumowując, rękopis *Rh3* jako skrócona wersja drukowanego epitome (*Har*) emendowanego tekstu drukowanego (*S*) nie wnosi do rozważań ekdotycznych nad tekstem żywota *Nascitur* praktycznie niczego. Interesujący jest jednak właśnie ze względu na opisany proces zaprzęgnięcia fragmentów żywota *Nascitur* do używanego na co dzień antyfonarza. Pokazuje selekcję materiału świętowojciechowego, która pozwala powiedzieć coś na temat preferencji rajhradzkich (?) benedyktynów w czasach nowożytnych.

Zakres treściowy nowych świadectw – selekcja

Kilka słów poświęcić należy wspomnianym wcześniej tendencjom bohemizacyjnym. Są to zmiany dwojakiego rodzaju. Pierwsze, rozpoznane przez J. Karwasińską⁷⁰, polegają na zamianie rzeczowników i przymiotników typu „Słowianin”, „słowiański/-a,-e” na „Czech”, „czeski/-a,-e” oraz naddatków w postaci imienia ojca i matki Wojciecha. Żaden z nowych rękopisów nie wykazuje tego typu zmian bohemizacyjnych, takich jak w kodeksie A 44 (=Sb) brneńskich augustianów czy w praskim G.5 (=Pr2), tzn. pochodzenie matki Wojciecha określone jest jako słowiańskie (pierwotne: *slauorum*, nie: *boeorum*), imiona rodziców świętego pozostają zaś w kopiach nieznanne. Zamierzonym efektem zmian *Pr2* i *Sb* jest tu wskazanie na etniczne pochodzenie Wojciecha, związanie go z krajem narodzin, sprawowania posługi duszpasterskiej i powrotu relikwii w rodzinne strony. Drugi rodzaj zmian – subtelniejszy i charakterystyczny już tylko dla kopii niekompletnych – polega nie na wprowadzaniu zmian i dodatków, lecz na przemyślanym doborze materiału mającego znaleźć się w spisywanej kopii, a więc na usuwaniu partii tekstu⁷¹.

⁶⁴ *Rh3* pierwotnie: *Maguntinus*.

⁶⁵ *Rh3*: *Milligisus*; *Ha*: *Willigisus*.

⁶⁶ *ab nigris spiritibus* (*Kv*, *Har*, *Rh3*) : *a n. s. (S)*; *omnes tamen ad ultimum manus leuant* (*Kv*, *Har*, *Rh3*) : *o. t. a. u. m. leuans (S)*

⁶⁷ *coram astantibus* (*Kv*, *Rh3*) : *coram adstantibus (S, Har)*.

⁶⁸ *laborant (S, Har, Kv)*; *laborabant (Rh3)*.

⁶⁹ *liberalibus disciplinis instruendus (Rh3)*; *l.d. instituendus (S, Har)*; *l.d. imbuendus (Kv)*.

⁷⁰ J. Karwasińska, *Wstęp*, s. X–XI.

⁷¹ Rozpatrując te tendencje bohemizacyjne (dotyczy to zresztą wszelkich intencjonalnych przeróbek tekstu), należy pamiętać, że podstawa rękopiśmienna, jaką dysponujemy pokazuje tylko zachowane kopie tekstu. To banalne zastrzeżenie, ale o doniosłych konsekwencjach. Nie wiemy przeważnie, czy bohemizacja jest efektem kopiowania tekstu przejętego, już zawierającego zmiany, czy własną inwencją skryptorium, w którym powstała dana kopia. Innymi słowy to, że mamy kilka rękopisów bohemizujących nie oznacza wcale silnego nacisku na bohemizację postaci świętego w danym okresie, lecz może świadczyć na rzecz korzystania przez skrybów – pośrednio i bezpośrednio – ze wspólnej (nawet genealogicznie i czasowo odległej)

Nowe rękopisy rajhradzkie są świadectwami fragmentarycznymi, podobnie jak jedyny znany dotąd przekaz liturgiczny, tj. tamtejszy lekcjonarz-homiliarz *Rh*, jednak zakres treściowy każdego z nich jest odmienny. Z wyjątkiem *Rh3*, do którego wybierano fragmenty z już skróconego wydania Haraeusa⁷², nie wiemy, czy selekcja materiału dokonana została na etapie sporządzania omawianych tu kopii, czy może w rękopisach będących ich podstawą, czyli w okresie wcześniejszym. Skrótowo przedstawić można ją w następujący sposób:

- R 376 (*Rh*) tekst *in extenso* (rozdz. 1–4): narodziny, przedstawienie rodziców oraz koligacji ojca z cesarzem, świętobliwość i grzechy rodziców, choroba niemowlęca Wojciecha, ofiarowanie dziecka Bogurodzicy, cud uzdrowienia, nauka szkolna, ucieczka opiekuna i jego powrót, przekazanie Wojciecha na nauki do Magdeburga, potrójne namaszczenie przez Adalberta, arcybiskupa magdeburckiego;
- R 394 (*Rh2*) tekst *in extenso* (rozdz. 1–2): narodziny, przedstawienie rodziców i koligacji z cesarzem, świętobliwość i grzechy rodziców, choroba niemowlęca Wojciecha, ofiarowanie dziecka Bogurodzicy, cud uzdrowienia;
- R 30 (*Rh3*) tekst na podstawie Haraeusa (*Har*): narodziny, matka, choroba niemowlęca Wojciecha, ofiarowanie dziecka Bogurodzicy, cud uzdrowienia, przekazanie na nauki do Magdeburga, namaszczenie przez arcybiskupa magdeburckiego Adalberta, mistrz Oktryk i jego sława, liczba lat spędzonych na naukach, powrót do ojczyzny z nowym imieniem i starymi obyczajami, wyznanie umierającego biskupa i odmiana Wojciecha, jego wybór na biskupstwo, namaszczenie na biskupa przez Willigisa w obecności Ottona II, apostazja Luciców, podział dóbr biskupich, pobożne czyny Wojciecha, zdanie *bene uixit bene docuit*.

Czytanie w *Rh* przekazuje więc tekst *in extenso* i kończy się opowieścią o trzykrotnym namaszczeniu Wojciecha (chrzest, profesja zakonna, męczeństwo). Legenda brewiarzowa w rękopisie *Rh2* zawiera wypisy jedynie z rozdziału pierwszego, dotyczącego narodzin świętego, przy czym są one obszerne, przeważnie *in extenso*. Tekst, aż do obietnicy rodziców Wojciecha i następującego po niej cudu uzdrowienia niemowlęcia, rozbity został na osiem krótszych lekcji brewiarzowych, przy czym jest to podział odmienny niż w lekcjonarzu *Rh*.

Z wyjątkiem drobnych uzgodnień gramatycznych i wygładzenia wtrąconymi spójnikami raptownych zmian tematycznych legendy brewiarzowe *Rh* i *Rh2* nie mają naddatków względem znanego tekstu *Nascitur*. Odmienna sytuacja *Rh3* związana jest przede wszystkim z korzystaniem z już zmienionej podstawy w postaci *Har*. Przekaz w antyfonarzu sporządzony został na innej zasadzie niż dwa powyższe. Obejmuje większą liczbę rozdziałów, tj. od pierwszego do jedenastego, ale poddano go daleko idącym przeróbkom i skracaniu.

Tekst w *Rh2* jest najkrótszy, z dłuższym do czynienia mamy w przypadku *Rh*. Tendencje w ramach selekcji negatywnej (odrzućcie partii tekstu) widoczne są więc w wersji tego ostatniego rękopisu, najbardziej zaś w tekście *Rh3*. W konfrontacji ze stosunkowo negatywnym obrazem Czech i Czechów w żywocie *Nascitur*, *Rh3* dokonuje jednoznacznej selekcji opowieści, usuwając wszelkie negatywne wzmianki o rodzicach, skupiając się na oznakach świętości Wojciecha (z jednym wyjątkiem: zamieszcza sugestie dynamiki nawrócenia Wojciecha) oraz ignorując szeroko opisywany w utworze kontekst decyzji biskupa. Przeprowadzony uroczyście, na wieki przed powstaniem antyfonarza, z powrotem do Pragi, święty jest nie tylko pogodzony z Czechami, ale wręcz w zasadzie nie widać, dlaczego miałby być z nimi na nieprzyjaznej stopie.

Dwie pozostałe legendy skupiają się na początkowym etapie życia Wojciecha, w rozdziale pierwszym jedyne krytyczne sformułowania dotyczą grzeszności rodziców świętego, nigdy zaś samych Czechów,

---

podstawy, w której dokonano wspólnego dla późniejszych kopii zmian. Innymi słowy, bohemizacja raz dokonana przechodzić mogła w ten sposób, siłą inercji (oczywiście była ona również ideologiczne „słuszna”), do kolejnych kopii „czeskich”. Zastrzeżenie to dotyczy głównie, przynajmniej, zmian pierwszego typu. W przypadku selekcji materiału, a ze zmianami tego typu mamy do czynienia przy tworzeniu legend brewiarzowych, intencjonalność danego skryptorium jest bardziej widoczna, choć wciąż należy mieć na uwadze możliwość przejmowania wcześniej wyselekcjonowanego materiału z kopii wcześniejszej.

⁷² Ze względu na niewielki odstęp między drukiem Haraeusa a powstaniem antyfonarza *Rh3* za mało prawdopodobny należy uznać scenariusz, w którym między *Har* a *Sb3* znajdują się kopie pośrednie.

ponieważ – jak wspomniano – brak w nich bohemizacji pierwszego typu. Cechy bohemizacyjne typu drugiego polegają zaś w rękopisie *Rh3* na tworzeniu wypisów selektywnych. O bohemizacji w dwóch wcześniejszych rajhradzkich rękopisach trudno mówić, oprócz oczywiście skupienia się wyłącznie na pierwszych rozdziałach tekstu, gdzie negatywny obraz Czech nie występuje.

Zestawienie lekcji rękopisów morawskich *Sb*, *Rh*, *Rh2*

W chwili obecnej dysponujemy więc nie jednym, lecz trzema świadectwami rękopiśmiennymi *Vita altera* z klasztoru w Rajhradzie (*Rh*, *Rh2*, *Rh3*), a jeżeli doliczyć kodeks pochodzący z pobliskiego klasztoru augustianów w Brnie (*Sb*), to w otoczeniu morawskim spotykamy się z czterema kopiami. Z punktu widzenia krytyki tekstu najważniejsze jest rozpoznanie relacji pomiędzy zachowanymi świadectwami, czyli wnioski, jakie płyną z zestawienia lekcji rękopisów. Odmianki nowych kodeksów nie dają się sprowadzić do lekcji najstarszego z rajhradzkich odpisów. Czy któryś wykazuje większe podobieństwa do rękopisu augustianów? Czy może nowe odpisy wskazują na istnienie jeszcze jednego, dziś nieznanego rękopisu, będącego w dyspozycji morawskiego środowiska? Szczupłość fragmentarycznych przekazów *Rh* i *Rh2*, pomijając omówiony osobno antyfonarz *Rh3*, nakazuje ostrożne formułowanie wniosków.

W aneksie zamieszczono zestawienie odmianek morawskich rękopisów *Vita altera* w częściach przekazanych przez przynajmniej jeden z nowych odpisów i różniących się od siebie nawzajem. Punktem odniesienia są lekcje pozostałych odpisów żywota *Nascitur*, w tym przede wszystkim brneński rękopis A 44 (*Sb*), pochodzący od miejscowych augustianów, gdyż wersja podana do druku w tekście głównym przez J. Karwasińską jest kompilowana zarówno z redakcji dłuższej, jak i z obydwu wersji redakcji krótszej. Ponadto w rekonstruowanym na podstawie tej edycji tekście *Sb* znajduje się wiele błędów odczytu⁷³, toteż prezentowane tu porównanie uwzględnia właściwe lekcje brneńskiego rękopisu A 44.

J. Karwasińska wskazywała na zasadnicze różnice między czeską a bawarską wersją redakcji krótszej dla rozdziałów od dziewiątego począwszy⁷⁴, z czym nie pokrywa się zakres rajhradzkiego materiału odmiankowego. Ten ostatni nie pozwala więc na porównywalną, szeroką próbkę i użycie schematu J. Karwasińskiej. Nie oznacza to wszak, że wobec nowych legend stajemy całkowicie bezradni.

W przypadku znanego J. Karwasińskiej lekcjonarza *Rh* wskazać należy na szereg odmianek zbliżający ten przekaz do rękopisów południowoniemieckich:

- wspólny zapis imienia Wojciecha jako *Woitech* (*Ab*, *Ad3*, *Rh*);
- w rękopisach *Ab*, *Ad3*, *Rh*, *Sb* brak drugiego *cum* (nie pierwszego, jak w wydaniu J. Karwasińskiej⁷⁵) w zdaniu rozdz. 1: „dat uiro occasionem peccandi non cum una sed cum feminarium turba”;
- „in aliis solet erratibus⁷⁶ bonum figurare” (*Ab*, *Ad3*, *Rh*) : i. a. foret e. b. f. (*Pr2*, *Sb*, *Tr*).

Ważne jest szczególnie to ostatnie podobieństwo. To jedno z miejsc będących naddatkiem redakcji krótszej względem dłuższej, a które od Wojciecha Kętrzyńskiego i Maxa Perlbacha począwszy podejrzewano o to, że są późniejszymi dopiskami, już to czytelników, już to marginaliami ze szkicu Brunona⁷⁷. Niezależna względem wersji bawarskiej poprawka z *foret* na *solet* przez skądinąd dość niedbałego skrybę *Rh* wydaje się mało prawdopodobna, choć oczywiście zapis liter „s” i „f” bywa bardzo podobny.

Z drugiej strony między *Rh* a zachowaną wersją bawarską są też różnice, np. kolejności *larga pauperum cura* (*Rh* i inne czeskie) przeciw *pauperum cura larga* (*Ab*, *Ad3*), inaczej odczytane i przemieszczone słowa *nobilissima caro* (*Rh* i inne czeskie) przeciw *ex claro genere* (*Ab*, *Ad3*)⁷⁸. Odmianki *Rh*

⁷³ Kompletnie zestawienie widoczne będzie w aparacie krytycznym nowego wydania.

⁷⁴ Rozdziały: IX, XI, XVII, XXXIX, XXIII (r.b. XXII); zob. J. Karwasińska, *Wstęp*, s. XIV–XV.

⁷⁵ MPH s.n., t. 4, cz. 2, s. 45, przyp. I^d.

⁷⁶ *Rh*: errantibus.

⁷⁷ Więcej na ten temat zob. M. Sosnowski, *Studia nad wczesnymi żywotami św. Wojciecha. Tradycja rękopiśmienna i polemika środowisk*, Poznań 2013, s. 79 n.

⁷⁸ Przy błędnym odczycie *caro* jako *claro* skryba podstawy kopii bawarskich mógł próbować naprawić zdanie, przemieszczając słowo z *erat nobilissima (caro)* do *ex (claro) genere sclauorum*.

łączą więc przekaz *Rh* z obydwoma liniami rozwojowymi tekstu *Nascitur*. Wnioskiem z tego porównania jest, nowy względem ustaleń J. Karwasińskiej, generalny obraz *Rh* jako mającego cechy pośrednie między wersjami bawarską i czeską redakcji krótszej.

Inne, mniej charakterystyczne cechy rękopisu *Rh* to oprócz wskazujących na funkcję kopii tytułu *Nat[ivitas] S. Adalberti* oraz podziału na lekcje, także częsty zapis przyimków łącznie z następującym słowem⁷⁹, rzadszy zaś spójników⁸⁰.

Z kolei cechy charakterystyczne *Rh2*, z tytułem: *De sancto Adalberto*, to również podział na liczbowane minią lekcje (*leccio prima*, potem skrótowo: *l. iia*, *l. iiii* itd., z wyjątkiem piątej jako *leccio quinta Va*), które nie pokrywają się z *Rh*. Po lekcjach drobniejszym pismem, ale współcześnie *responsoria*⁸¹. W tym rękopisie zwraca uwagę zapis imienia Wojciecha (*Woycech*), inny niż w pozostałych posiadanych przez nas kopiach, jednak bliższy przekazom redakcji krótszej niż dłuższej⁸². Wprowadzenie Sławnika (bez imienia) jako *pater suus magnus et prepotens erat* charakterystyczne jest również dla rękopisów redakcji krótszej, podczas gdy redakcja dłuższa ma bezczasownikowo *p. eius m. e. p.* Wspólne tylko z wcześniejszym rajhradzkim rękopisem *Rh* ma *Rh2* poprzedzenie spójnikiem *itaque* zdań o grzeszności Sławnika. To jednak za mało, by dopatrywać się zależności między obydwoma przekazami. Mało prawdopodobna jest poprawka *ope ingenii* z wcześniejszego rajhradzkiego (*Rh*) *florum monet* (odosobnione *Rh*) na *fletum mouet* (*Rh2* i inne redakcji krótszej), więc *Rh2* zdaje się nie pochodzić od *Rh*. Upewnia o tym również kolejność *habitauerat secum misericordia bona* (*Rh2*), identyczna jak wszystkie inne kopie redakcji krótszej, odmienna zaś od unikalnego dla *Rh*: *m. b. h. s.* Odosobniony jest przekaz *Rh2* w przedstawieniu *auro et argento* (zamiast: *argento et auro*) przy wymienianiu bogactw ojca bohatera.

W opisie koligacji rodzinnych Sławnika również wskazać możemy różnice, ale łączące *Rh2* z bawarskim *Ab* (opuszczenie drugiego *marito* oraz forma *regis* zamiast *regum*). Możliwe jednak, że obydwaj kopiści niezależnie od siebie zrozumieli w ten sposób owo sprawiające trudności miejsce. Przegląd odmianek ukazuje duże spektrum rozwiązań (od *reges* – acc. pl., poprzez *regis* – gen. sing., *regum* – gen. pl., po przymiotnikowe *regii* w *Sb*).

<i>Rh</i>	<i>Rh2, Ab</i>	<i>Sb</i>
digna iugalis iuncta digno marito marito uidelicet qui regum tangit lineam sanguinis	digna iugalis iuncta (digno) ⁸³ marito uidelicet qui regis tangit lineam sanguinis	digna iugalis iuncta digno marito marito uidelicet qui regii tangit lineam sanguinis

Z różnic między przekazami bawarskimi a *Rh*, *Rh2* wskazać trzeba odmienną kolejność *larga pauperum cura* (*Rh*, *Rh2* i inne czeskie oraz r.l.) w postaci *p. c. l.* (*Ab* zaś *Ab3* pierwotnie *p. c. magna*). Dochodzi do tego naddatek *eius ut* (*Ab*, *Ad3*) między *femina* a *aiunt* (brak w *Rh*, *Rh2* i inne r.b., r.l.) o matce Wojciecha.

Podsumowując, podkreślić należy, że zarówno kopia *Rh* (nie tylko ze względu na wiek), jak i *Rh2* sięgają do starszej filiacyjnie podstawy niż *Pr2* i *Sb*, bo pozbawionej zmian bohemizacyjnych typu

⁷⁹ *exparentibus, enobilibus, subse, exgenere, exipsis, adpuerum, prefiliis, inuisceribus, inforibus, indei, inictu, adse, adloquelam, immanus, addulces, adunguem, inmagnum, inpulchro, inpeccato, inaliis, aduitam.*

⁸⁰ *etprimus, nonnorunt.*

⁸¹ Kolejno: R: *Beatus uir*, R: *Preciosa in conspectu*, R: *Letabimur iustorum*, R: *Alme presul et beate dei martir adalberte* (V: *Vt sub tuo protecti*), R: *Tristicia uiam*, R: *Lux perpetua*, R: *Vidi civitatem ierusalem*, R: *Omnia predicanda et laudanda in sancto adalberto excellencia celestis glorie radiat cum et in euo fit teneri ore. Et in diuino saccore sancto martire deo munus acceptabile alleluia* (V: *Fit in puero oblacio sacrificium in presule holocaustum in martire*); *et inde ad cantica alleluia* (V: *Magna est gloria*).

⁸² Red. dłuższa: *wogithc* (*Kv*), *Woycechus* (*S*, ale brzmienie podstawy rękopiśmiennej druku niejasne); red. krótsza: *Woitech* (*Ab*, *Ad3*, *Rh*), *Woythiech* (*Pr2*), *Woytyech* (*Sb*), *Woytech* (*Tr*); zob. MPH s.n., t. 4, cz. 2, s. 3, przyp. I^{aa} oraz s. 45, przyp. I^c.

⁸³ *Rh2* brak *digno*.

pierwszego⁸⁴. Jednocześnie przypomnieć trzeba, że podstawa ich niekoniecznie związana była z klasztorem w Brzewnowie, lecz przyniesiona mogła zostać z ośrodków południowoniemieckiej części Rzeszy, w której zachowały się wcześniejsze kopie żywota *Nascitur*.

Z kolei w świetle przedstawionego tu zestawienia lekcji dzielących późniejsza legenda brewiarzowa *Rh2* nie wydaje się selektywnym wypisem z *Rh*. Podstawą dlań nie mogły być również pozostałe znane rękopisy kręgu czeskiego. Mimo że ma pewne cechy wspólne z wersją bawarską w kopii z Aldersbach (*Ab*), to jednak sprowadzają się one do nielicznych wspólnych lekcji dzielących te przekazy od innych i opustki, które niekoniecznie uznać można za charakterystyczne. Choć kuszące z powyższych względów wydaje się wywodzenie lekcji brewiarza proboszcza Witka z podstawy spoza kręgu czeskiego, to jednak skąpość przekazu nie pozwala na wysuwanie daleko idących i pewnych wniosków.

Wnioski

Prezentowane studium przynosi krytyczne wprowadzenie do dyskusji nad tradycją rękopiśmienną żywota *Nascitur* dwóch nowych rękopisów oraz reewaluację, względem ustaleń J. Karwasińskiej, jednego z uprzednio znanych. Porównanie rajhradzkich przekazów z pozostałymi świadkami tekstu zmienia miejsce w stemmie dotąd uznawanego za skrócony przekaz czeskiej wersji redakcji krótszej lekcjonarza R 376 (=Rh), przyznając mu miejsce pośrednie między wersją bawarską i czeską. Odosobniony stoi tekst legendy brewiarzowej we wprowadzanym tu do dyskusji kodeksie proboszcza Witka R 394 (=Rh2), który sięga do podstawy innej niż pozostałe morawskie świadectwa oraz starszej niż bohemizacja tekstu *Nascitur*, przez co jego odmianki uznać trzeba za cenne. Zawierający redakcję dłuższą tekstu, również tu wprowadzany, antyfonarz R 30 (=Rh3) okazuje się rękopiśmiennym skrótem dokonanym na podstawie drukowanego epitome Haraeusa (=Har), zrobionego z kolei na podstawie druku Suriusza (=S). Samo epitome Haraeusa, jak dotąd, również nie zostało odnotowane w bibliografiach zestawiających adalbertiana.

Zapowiedzieć należy też tutaj nieodległe wprowadzenie do dyskusji jeszcze jednej niewykorzystanej w edycji J. Karwasińskiej kopii żywota *Nascitur*, tym razem pochodzącej z Magdeburga (=Mb), miejsca niespodziewanego i spodziewanego zarazem⁸⁵.

⁸⁴ Nie podniosła tej kwestii J. Karwasińska, wskazując jedynie ogólnie na cechy wspólne *Rh* i pozostałych rękopisów czeskich; taż, *Wstęp*, s. X.

⁸⁵ Chodzi o przechowywane w Berlińskiej Bibliotece Państwowej *Legendarium Magdeburgense, pars hiemalis* (sygn. Ms. Magdeb. 26). Kodeks datowany jest na 1459 r. i wedle informacji katalogowych zawierać ma redakcję krótszą żywota *Nascitur*. W rzeczywistości jest to skracany przekaz redakcji dłuższej; zob. U. Winter, *Die Manuscripta Magdeburgica der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz*, t. 1: *Ms. Magdeb. 1–75*, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Kataloge der Handschriftenabteilung: Reihe 1. Handschriften, t. 4, Wiesbaden 2001, s. 95.

Aneks

Zestawienie odmianek rękopisów morawskich i ich cechy charakterystyczne (nie uwzględnia *Rh3*, jako rękopiśmiennego wypisu z *Har*)

Odmienny szyk:

rozdz. 1

- habitauerat secum misericordia bona (*Rh2, Sb, Ab, Ad3*) : m. b. h. s. (*Rh*)
- argento et auro plena domus (*Rh, Sb, Ab, Ad3*) : auro e. argento p. d. (*Rh2*)

rozdz. 4

- dautico nectare Woitech potatus (*Rh, Ab, Ad3*) : dauidico n. Woytyech p. (*Sb*)
- Igitur urbis episcopus tunc erat (*Rh*) : Vrbis episcopus tunc erat (*Sb*) : Urbis tunc erat episcopus (*Ab, Ad3*)

Różnice wynikające z odmiennego odczytania podstawy przez skrybę:

rozdz. 1

- purpureus flos (*Rh, Rh2, Ab, Ad3*) : puerulus f. (*Sb*)
- regum tangit lineam sanguinis (*Rh*) : regii t. l. s. (*Sb*) : regis t. l. s. (*Rh2, Ab*) : reges t. l. s. (*Ad3*)

rozdz. 2

- fletum mouet oculis uidencium (*Rh2, Sb, Ab, Ad3*) : florum monet o. u. (*Rh*)
- quantus uiuat amor pueri (*Ab, Ad3*) : quantum u. a. p. (*Rh, Rh2, Sb*)
- pulchra⁸⁶ ceruice (*Rh, Sb, Ab, Ad3*) : pulchro ceruice (*Rh2*)

rozdz. 4

- quiquem suo nomine adalbertum uocauit benę indolis (*Rh*) : qui quem s. n. a. u. bone indolis (*Sb*)

Odmiennie zapisane nazwy własne:

rozdz. 1, 4

- Woitech, Woithec (*Rh, Ab, Ad3*) : Woycech (*Rh2*) : Woytyech (*Sb*)

rozdz. 4

- theutonum (*Rh*⁸⁷, *Ab, Ad3*) : teutonum (*Sb*)
- primus trium ottonum (*Rh, Sb*) : p. t. Otto (*Ab, Ad3*)
- pulchro litore albis⁸⁸ fluminis⁸⁹ (*Rh, Ab*) : p. littore a. f. (*Sb*) : pulcro littore alberis fluminibus (*Ad3*)

Zmiana formy czasownika:

rozdz. 2

- ad se redit (*Rh, Rh2, Ab, Ad3*) : a. s. rediit⁹⁰ (*Sb*)

⁸⁶ J. Karwasińska *Rh* czyta *pulrcha*.

⁸⁷ J. Karwasińska *Rh* czyta *theutonum*, nie uwzględniając razurowania *i*.

⁸⁸ W *Ab* przeprawione wtórnie atramentem brązowym na *alberis*.

⁸⁹ W *Ab* razurowane: pierwotnie *fluminibus*, obecnie *fluminis* lub *fluminib*.

⁹⁰ J. Karwasińska dla *Sb*: *redit*.

Uzupełnienia bohemizacyjne, odnotowane już przez J. Karwasińską:

rozd. 1

- naddatek nomine Slawny (Sb)
- naddatek <nomine⁹¹> Strzezislawa ex genere boemorum (Sb)

Opuszczone słowa:

rozd. 1

- nobilissima caro (Rh, Rh2, Sb) : nobilissima (Ab, Ad3)
- iuncta digno marito (Rh, Sb, Ab, Ad3) : iuncta marito (Rh2)
- marito, marito uidelicet (Rh, Sb, Ad3) : marito uidelicet (Rh2, Ab)

rozd. 2

- non nobis uiuat puer iste (Rh, Sb, Ab, Ad3) : non nobis puer iste (Rh2)

Zamiana słów:

rozd. 1

- ex genere sclauorum (Rh, Rh2, Ab, Ad3) : e.g. boemorum (Sb)
- casta moribus (Rh, Rh2, Ab, Ad3) : castra m. (Sb)

rozd. 2

- testatur crebris lacrimarum stillis (Rh, Sb, Ab, Ad3) : testatus c. l. s. (Rh2)

New manuscript witnesses of *S. Adalberti vita altera* in the Benedictine abbey of Rajhrad in Moravia

Summary: The Second Life of St. Adalbert of Prague by Bruno of Querfurt (BHL 38–39) survives in small number of copies, so every new witness is potentially important for reconstructing the text closest to the original. The article discusses two such previously unused manuscript witnesses; both are abridged versions for liturgical use, currently in the Benedictine monastery in Rayhrad (Moravia). The first one contains the introducing parts of the text (in its shorter redaction) as a part of a 1342 breviary (no. R 394), which is of interest also due to it containing a historiated initial with the oldest depiction of St. Adalbert in the cephalophore type. Due to the method of abridging – selected fragments copied in extenso – this manuscript is useful both for constructing the archetype and the history of the text in Czech milieu. The second witness is contained in a 1613 antiphonary (no. R 30). This text appears to be a selective manuscript copy from 1590 print by Frans Verhaer (Franciscus Haereus), which in turn is an abridged and stylistically modified version of the longer redaction printed earlier by Larentius Surius from a currently lost manuscript.

After presenting the manuscripts themselves, the article discusses the corpus of readings, analysing the similarities and differences with previously known witnesses. The author also focuses on re-evaluating the readings of a previously known Rayhrad witness, a twelfth–thirteenth-century lectionary (no. 376).

An appendix presents the corpus of Moravian readings against the background of the rest of the manuscript tradition.

⁹¹ Słowo *nomine* jest późniejszym dopiskiem marginalnym (nie odnotowuje tego J. Karwasińska).

Notka o Autorze: Miłosz Sosnowski, ur. 1980, absolwent Wydziału Historycznego UAM (2005), tam również obronił doktorat (2010) poświęcony najdawniejszym żywotom i pasjom św. Wojciecha. Stypendysta programów Erasmus (Groningen), Komitetu Badań Naukowych (doktorat), Garstka Polish-American Fellowship (Notre Dame, IN), Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla Młodych Naukowców oraz stażu podoktorskiego Narodowego Centrum Nauki FUGA. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół hagiografii, kodykologii, paleografii łacińskiej, łaciny średniowiecznej i edytorstwa. Autor nowej edycji tzw. Pasji z Tegernsee i Relacji Wiperta, pracuje nad nową edycją dzieł zebranych Brunona z Kwerfurtu oraz żywotu *Tempore illo*.

Author: B. 1980. Graduate of the Faculty of History, Adam Mickiewicz University in Poznań (2005), where he was awarded PhD degree (2010) for the thesis devoted to the oldest lives and passions of St Wojciech (Adalbert); holder of scholarships: Erasmus (Groningen), the State Committee for Scientific Research (doctorate), Garstka Polish-American Fellowship (Notre Dame, IN), Ministry of Science and Higher Education for Young Researchers, and a post-doctoral funding scheme “Fuga” of the National Science Centre. His research interests include hagiography, codicology, Latin palaeography, medieval Latin, and editing studies. The author of a new edition of the *Passio s. Adalperti martiris* and Wipert’s *Historia de predicatione episcopi Brunonis*; he is working on a new edition of Saint Bruno of Querfurt’s collected works and of the St Adalbert’s life *Tempore Illo*.

Instytut Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Umultowska 89d
61–614 Poznań
e-mail: milosz.sosnowski@amu.edu.pl

Bibliografia

Rękopisy

Rajhrad, Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, R 19
Rajhrad, Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, R 30
Rajhrad, Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, R 376
Rajhrad, Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, R 394
Brno, Moravská zemská knihovna, A 44
Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Magdeb. 26

Bazy danych

<http://cantusbohemiae.cz> [dostęp: 15.06.2016]

Źródła drukowane

Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, t. 1: *Inde ab a. DCCCCV. usque ad a. MCXCVII*, wyd. G. Friedrich, Pragae 1904–1908
Historia rymowana o św. Wojciechu. Benedic regem cunctorum, transkr. i oprac. J. Morawski, Kraków 1979
In Joannis Evangelium s. Augustini tractatus LXXX, w: *Patrologia Latina*, t. 38, wyd. J.-P. Migne, Paris 1845
Kanovník vyšehradský, w: *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, wyd. J. Emler, Praha 1874–1875, s. 223–224
Ludvíkovský J., *Latinské legendy českého středověku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E. Řada archeologicko-klasická”, 22–23, 1973–1974, nr 18–19, s. 267–308
Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile, wyd. V. Chaloupecký, w: *Svatováclavský sborník*, t. 2, Praha 1939, s. 467–481
S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita altera auctore Brunone Querfurtensi, wyd. J. Karwasińska, w: MPH s.n., t. 4, cz. 2, Warszawa 1969
Vitae sanctorum das ist, Leben der Fürnembsten Heiligen Gottes. Auff die zwölff Monat deß ganzen Jahrs ordentlich gerichtet Auß den aller bewehrtesten Authorn und Kirchenlehrern, sonderlich aber Herren Surio, durch den Herren Franciscum Haraeum Vltraiectinum S. Theologiae Licentiatum, in Latein fein kurtz und gut zusammen in ein compendium gezogen. Nun mehr aber ... in die Hohe Teutscher Nation spraach ... vertiert, und jetzt erstmahls außgangen, durch Herren Valentinvm Levchtivm von Falckenberg, Gedruckt zu Cölln, Durch Johannem Gymnicum im Einhorn, 1593

Vitae sanctorum. Ex probatissimis Authoribus et potissimum ex Surio, breui compendio summa fide collectae per R.D. Franciscum Haraeum, Ultraiectinum, S. Theologiae Licentiatum, Ex Officina Plantiniana, apud uiduam et Ioannem Moretum, Antverpiae 1590
Wolferi Vita Godehardi posterior, cap. 15, w: MGH SS, t. 11, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1854

Opracowania

- Bláhová M., *Saints in Early Bohemian Historical Writing*, w: *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, red. L.B. Mortensen, Copenhagen 2006, s. 83–119
- Bonaventurae Pitteri Thesaurus Absconditus In Agro seu Monasterio Brzewnoviensi prope Pragam Ord. Sancti Benedicti S. Guntherus, Confessor & Heremita Ante Princeps Hassiae, sive Thuringiae S. Stephani Hungarorum Regis cognatus*, Brunae 1762
- Brugmans H., *Haraeus Franciscus*, w: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, t. 7, red. P.J. Blok, P.C. Molhuysen, Leiden 1927, kol. 529–530
- Czagány Z., *Adalbert-Offizien im mittel-europäischen Raum*, w: *Dies est leticie. Essays on chant in honour of Janka Szendrei*, red. D. Hiley, G. Kiss, Ottawa 2008, s. 139–158
- Danielski W., *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych*, Lublin 1997
- Danielski W., *Legends o św. Wojciechu w brewiarzach polskich XIV–XVI w.*, „Acta Mediaevalia”, 1, 1973, s. 25–64
- Dokoupil V., *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*, Brno 1972
- Dokoupil V., *Soupis rukopisů býv. zámecké knihovny hrabat Chorinských ve Veselí n. Mor., uložených v Universitní knihovně v Brně*, Brno 1954
- Dokoupil V., *Tisky 16. století z knihovny benediktinů v Rajhradě*, Soupisy tisků 16. století z fondů Universitní knihovny v Brně, t. 2, Brno 1959
- Dudík B., *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Raygern im Markgrathum Mähren: mit steter Rücksicht auf die Landesgeschichte, nach Urkunden und Handschriften*, t. 1: *Von der Gründung des Stiftes bis zum Ende der Hussitenstürme (1048–1449)*, wyd. 2, Wien 1868 (wyd. 1, Brünn 1849)
- Emler J., *Zlomek inventáře kláštera břevnovského z let 1390–1394*, „Věstník Královské české společnosti nauk”, 1888 [1889], nr 9
- Fajt J., *Dvorní malíř císaře Karla IV*, w: *Magister Theodoricus – Court Painter to Emperor Charles IV*, red. J. Fajt, Praha 1998
- Foltýn D., *Rajhrad*, w: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 632–641
- Friedl A., *Kdo byl „Frater Vitko Prepositus in Raygrad”?*, w: *Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata*, red. J. Češka, Brno 1975, s. 189–197
- Friedl A., *Počátky mistra Theodorika*, Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická fakulta, t. 87, Praha 1963
- Friedrich G., *O privilegiu papeže Jana XV. daném r. 993 klášteru Břevnovskému*, „Český časopis historický”, 11, 1905, s. 12–21
- Gibbs R., *Bolognese Influences on Bohemian Art of the Later 14th and Early 15th Century*, „Umění”, 40, 1992, nr 4–5, s. 280–289
- Gladio verbi Dei. Písemnictví doby husitské ve fondech rajhradských a brněnských. Katalog k výstavě*, red. H. Krmíčková, Brno 2015
- Graus F., *St. Adalbert und St. Wenzel: zur Funktion der mittelalterlichen Heiligenverehrung in Böhmen*, w: *Europa slavica, Europa orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, red. K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin 1980, s. 205–231
- Gustav F., *O dvou nejstarších listinách kláštera rajhradského*, w: *Sborník prací historických. K šedesátým narozeninám prof. Dra. Jaroslava Golla vydali jeho žáci*, red. J. Bidlo, F. Gustav, K. Krofta, Praha 1906, s. 72–80
- Havel D., *K počátkům písemné kultury rajhradského kláštera*, w: *Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, red. J. Pavelková, Brno 2014, s. 30–59
- Havel D., *Nejstarší rajhradská paměť v diplomatických pramenech*, w: *An vědy a umění miloval... Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, Brno 2014,
- Havel D., *Počátky rajhradské knihovny a skriptoria*, w: *An vědy a umění miloval... Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, Brno 2014
- Havel D., *Zu den Anfängen der Schrifkultur des Klosters Raigern*, w: *Liebhaber und Mäzene von Wissenschaften und Kunst im Mönchsgewand*, red. J. Pavelková, Brno 2014, s. 40–77
- Hlaváček I., *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*, Praha 2005
- Hlaváčková H., *Svatý Vojtěch ve středověkých iluminovaných rukopisech*, w: *Svatý Vojtěch. Tisíc let svatovojtěžské tradice v Čechách*, red. M. Bartlová, Praha 1997, s. 32–36

- Hrubý V., *Falsa Břevnovská*, „Český časopis historický”, 26, 1920, s. 94–126
- Imhof D., *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press. A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589–1610)*, t. 1: A–M, Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, t. 3, Leiden 2014
- Jan L., *Počátky benediktinů na Moravě a rajhradský klášter*, w: *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, red. L. Jan, P. Obšusta, Disputationes Moraviae, t. 3, Brno 2002, s. 19–27
- Jelínková V., *Knihovna benediktinů v Rajhradě – návrat po třiceti letech*, „Národní knihovna. Knihovnická revue”, 15, 2004, nr 4, s. 286–290
- Kalhous D., *K otázce počátků břevnovského kláštera*, „Časopis Matice moravské”, 134, 2015, nr 1, s. 207–213
- Karłowska-Kamzowa A., *Kult św. Wojciecha w twórczości artystycznej (sztuki plastyczne)*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 1998, s. 217–227
- Katalog rukopisů a prvotisků knihovny Biskupského alumnátu v Brně*, oprac. V. Dokoupil, J. Pavelková, Brno 2011
- Král A.B., *Knihovna benediktinů v Rajhradě*, Rajhrad 1968
- Krása J., *Knížní malba*, w: *Dějiny českého výtvarného umění. Dějiny českého výtvarného umění. Od počátku do konce středověku*, t. 1, cz. 1, red. R. Chadraba, J. Krása, Praha 1984
- Kubiček J., *Moravská zemská knihovna v Brně 1808–2008. Knihovní sbírky*, Brno 2008
- Kubín P., *Založil břevnovský klášter opravdu sv. Vojtěch?*, w: *Ora et labora. Vybrané kapitoly z dějin kultury benediktinského řádu*, red. R. Lomičková, M. Jarošová, Opera Facultatis Theologiae Catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium, t. 15, Praha 2013, s. 27–40
- Magister Theodoricus – Court Painter to Emperor Charles IV*, red. J. Fajt, Praha 1998
- Nechutová J., *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000
- Pavelková J., *Exlibris a supralibros rajhradské klášterní knihovny*, w: *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, Opera romanica, t. 11, red. J. Radimská, České Budějovice 2009, s. 501–508
- Pavelková J., *Opatská knihovna rajhradského benediktinského kláštera*, w: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 19. odborné konference Olomouc (20.–21. října 2010)*, red. R. Krušínský, Olomouc 2011 s. 233–241
- Pokorny P.R., *Rajhradský rukopis R 394*, „Miscellanea oddělení rukopisů a vzácných tisků”, 5, 1988, s. 41–55
- Pušová R., *Officium svatého Vojtěcha v českých pramenech*, Praha 2006, nepublikovaná práce magisterská, Uniwersytet Karola w Pradze
- Royt J., *Kult a ikonografie sv. Vojtěcha v Čechách*, w: *Tropami świętego Wojciecha*, red. Z. Kurnatowska, Prace Komisji Archeologicznej Wydziału Historii i Nauk Społecznych Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 18, Poznań 1999, s. 373–387
- Sosnowski M., *Studia nad wczesnymi żywotami św. Wojciecha. Tradycja rękopiśmienna i polemika środowisk*, Poznań 2013
- Soupis rukopisů dačických františkánů*, oprac. V. Dokoupil, P. Bar, Brno 2011
- Soupis rukopisů knihovny Augustiniánů na St. Brně*, oprac. V. Dokoupil, Soupisy Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně, t. 1, Praha 1957
- Soupis rukopisů knihovny Benediktinů v Rajhradě*, oprac. V. Dokoupil, Soupisy Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně, t. 4, Praha 1966
- Soupis rukopisů knihovny brněnských minoritů*, oprac. V. Dokoupil, Brno 1956
- Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*, oprac. V. Dokoupil, Soupisy Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně, t. 2, Praha 1958
- Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové Říši*, oprac. V. Dokoupil, Soupisy Rukopisných Fondů Universitní Knihovny v Brně, t. 3, Praha 1959
- Soupis rukopisů zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou*, oprac. V. Dokoupil, N. Štachová, Brno 2011
- Starnawska M., *Kefaloforia św. Wojciecha*, w: *Podróżnicy, fundatorzy, święci*, red. T. Ratajczak, Prace Komisji Historii Sztuki Wydziału Nauk o Sztuce Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 35, Poznań 2008, s. 218–229
- Stejskal K., *Spor o Theodorika*, „Umění”, 12, 1964, s. 575–596
- Šrámek J., *Co (ne)víme o raně středověkých dějinách břevnovského kláštera – a jak s tím naložit*, „Časopis Matice moravské”, 134, 2015, nr 1, s. 215–226
- Šrámek J., *Rajhradský klášter jako enigma moravských středověkých dějin? Cesta Rajhradu k proboštví v horizontu 11.–14. století*, „Vlastivědný věstník moravský”, 1, 2014, s. 43–60

- Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*, red. A. Niedzielenko, V. Vlnas, Praha–Legnica 2006
- Vítovský J., *K problematice iluminátorských a knihařských dílen v českých zemích v letech 1310–1378*, „Documenta Pragensia”, 10, 1990, nr 1, s. 95–117.
- Winter U., *Die Manuscripta Magdeburgica der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz*, t. 1: *Ms. Magdeb. 1–75*, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Kataloge der Handschriftenabteilung: Reihe 1. Handschriften, t. 4, Wiesbaden 2001
- Žemlička J., *K hodnověrnosti listiny Jana XV. pro klášter v Břevnově (31. V. 993)*, w: *Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*, red. I. Hlaváček, M. Bláhová, Praha 1993, s. 25–39